

DENKWIJZER
DW

**WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
VAN DE CHRISTENUNIE**

Jaargang 11 | Nummer 3 | december 2011

Politiek: meer dan machtsstrijd

Jenkins, Taylor, Milbank, Keller

De domme os

Denk mondiaal, handel lokaal

Gerechtigheid in een seculiere tijd

Voorwoord

Gerechtigheid in een seculiere tijd

DOOR GEERT JAN SPIJKER, EINDREDACTEUR

Door U2-zanger Bono heb ik het belang van gerechtigheid leren inzien. Het gaat niet om *charity*, maar om *justice*, is zijn boodschap. Het gaat om veel meer dan af en toe - met een voldaan gevoel - iemand iets toestoppen. Het gaat om herstel van onrecht. Deze opvatting komt niet uit de lucht vallen. De Bijbel staat bol van de passages over recht en gerechtigheid. Van belang voor kerk en samenleving, maar ook voor de politiek.

KWETSBARENKWARTET

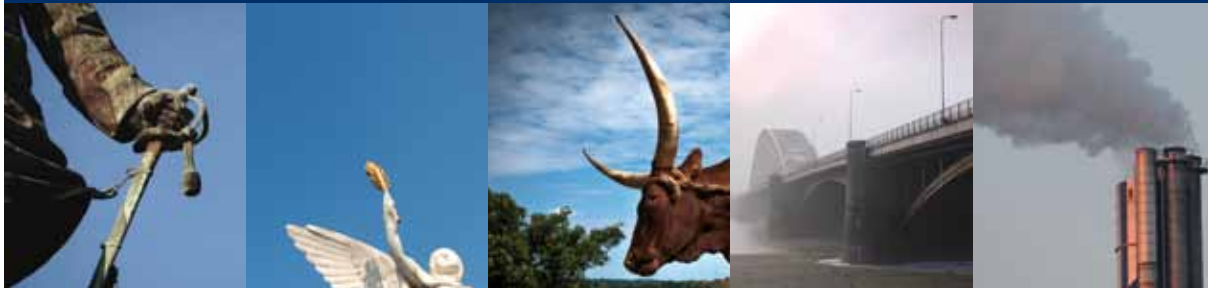
Politieke inzet voor Bijbelse gerechtigheid betekent volgens Jurn de Vries allereerst inzet voor de zwakken, dat recht wordt gedaan aan wie onrecht heeft geleden, in eigen land en – met onze huidige mondiale blik – in de Derde Wereld. In de Bijbel wordt de koning geschilderd als iemand die redding biedt aan de armen, de onderdrukker neerslaat. De filosoof Nicholas Wolterstorff spreekt van het Bijbelse 'kwetsbarenkwartet': weduwe en wees, vreemdeling en arme. Daar hebben samenleving en politiek een bijzondere verantwoordelijkheid voor, ook uit eigenbelang. “De sterken moeten zichzelf benadelen voor de zwakken, de meerderheid voor de minderheid, of anders begint de gemeenschap te rafelen en het weefsel te scheuren.” (Tim Keller) Zeker in tijden van bezuinigen goed om in het achterhoofd te blijven houden. Iedereen mag er wezen, ieder mens is gemaakt naar Gods beeld.

ONTMASKERING

In de politieke arena heeft elke partij zijn visie op gerechtigheid. Christenen, maar ook sociaaldemocraten en liberalen hebben eigen opvattingen over recht en onrecht. Liberalen verbloemen dat vaak door te pretenderen dat ieder mens gewoon de vrijheid moet hebben om te kiezen. Maar een individu bijvoorbeeld laten kiezen voor abortus betekent het mens-zijn van een embryo ontkennen. Er zit dus achter deze 'neutrale' keuze een oordeel, een vooronderstelling over wat goed is, wat een mens is. Onze context van westers secularisme (Jenkins), post-modern neoliberalisme (Milbank), individualistische consumptiedrang (Taylor) staat haaks op het christendom. Dat maakt aansluiting met de huidige politieke werkelijkheid soms lastig, maar biedt ook kansen. Er is een alternatief nodig dat een samenbindend verhaal vertelt en wijst op een hogere norm. Aan christenen de taak om hun visie op gerechtigheid in te blijven brengen en het dominante, schijnbaar neutrale liberalisme te onmaskeren als zowel hopeloos als door en door levensbeschouwelijk doordoesemd. Nederland kan wel wat hoop gebruiken.

INHOUDSOPGAVE

04 - Boven de machtsstrijd: gerechtigheid | ROB NIJHOFF

08 - Gerechtigheid verhoogt een volk | JURN DE VRIES

12 - Bezwaren tegen de geest der eeuw | HENK-JAN PROSMAN

16 - De domme os | RICHARD STEENVOORDE

22 - Ruim baan voor gerechtigheid in een seculiere tijd | GEERT JAN SPIJKER

26 - Seculier Europa ontleed op bevrijdend nuchtere wijze | REMCO VAN MULLIGEN

30 - De improvisatiemaatschappij | GOVERT BUIJS

34 - Terug naar de kern? | ANNEKE DE WOLFF EN RIEN ROUW

38 - Denk mondiaal, handel lokaal | KAROLIEN POWELS

44 - 'Blijf de gezichten achter beleidskeuzes zoeken!' | INTERVIEW MET ADDY PLIEGER

46 - Verboden voor struisvogels | INTERVIEW MET ROBERT DE GRAAFF

47 - Column: Media en parlement worden bedankt! | HERMAN SIETSMAN

DenkWijzer, studieblad van de ChristenUnie
jaargang 11, nummer 3, december 2011
Opflag: 4300 | ISSN: 1568-5845

DenkWijzer is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

- Meer informatie over abonnement of donateurschap via www.wi.christenunie.nl
- DenkWijzer verschijnt elk kwartaal.
- Deadline kopij volgende nummer: 01-03-2012
- DenkWijzer verwelkomt bijdragen van lezers. Neem daarvoor svp wel eerst contact op.
- Abonnement per 01-01-2010: € 18,50* per jaar. T/m 26 jaar € 14,00.*
- Donateurschap WI per 01-01-2010: €32,50* per jaar. T/m 26 jaar € 18,50.*
- Donateur WI (kwartaalbetaling) €8,50 alleen mogelijk met aut. incasso.
- * Bij aut. incasso, anders €2,50 toeslag.

Redactie:

Herman Sietsma (hoofdredacteur)
Bort Koelewijn (namens bestuurdersvereniging)
Bernadette van den Berg (namens bestuurdersvereniging)
Carola Schouten (namens Tweede Kamerfractie)
Geert Jan Spijker (eindredacteur)

Vormgeving:

Frivista - concept&design

Fotografie:

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk:

Drukkerij De Bunschoter

Uitgave, redactie en administratie:

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Legaten:

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Tel.: 033 - 422 69 60 | Fax: 033 - 422 69 68
Email: denkwijzer@christenunie.nl
www.wi.christenunie.nl
www.bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van DenkWijzer op willen zeggen, doe dit dan schriftelijk voor 31 december (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl). Ontvangen wij uw opzegging na deze datum dan dient u de donateursbijdrage of uw abonnement voor het lopende jaar nog te voldoen.

© ChristenUnie 2011
Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Boven de machtsstrijd: gerechtigheid

DOOR ROB NIJHOFF

Wilders voedt minachting voor parlement, senaat, premier, andere regeringsleden, het ambtelijk apparaat, adviesorganen, rechters tot in de Hoge Raad, de vice-voorzitter van de Raad van State en de koningin. Doel of resultaat: publieke afwaardering van centrale instituties. De ruimte die Wilders neemt en krijgt, dankt hij aan tenminste twee verbonden pendelbewegingen.

Allereerst: het individu kreeg na de Tweede Wereldoorlog de overhand op het collectief. En dit individu opereert – dat is de tweede beweging – bij voorkeur vanuit het eigen vrije subject, allergisch voor bepaling daarvan door iets van buitenaf. Hij of zij heeft weinig met een omvattende normatieve orde of bestaande traditie, iets dat ‘gegeven’ is, iets gezaghebbends waarvan men vroeger dacht dat dat voor allen gold. Al wil dit ‘dikke ik’ inmiddels wel weer meer dan alleen zichzelf, hoe komt sociaal bindweefsel terug? Welke politieke gevolgen heeft het ‘dikke ik’? Is politiek al tot machtsstrijd ont-aardt? Kan de ChristenUnie hier inbreng hebben? Een gerichtheid op gerechtigheid, bijbels gevoed, biedt immers een menselijker, wijdsder perspectief.

LIBERALE EENZIJDIGHEID

Tussen de polen van individu en gezamenlijkheid focussen liberalen eenzijdig op het individu. Dat heeft de wind mee. Want wie wil een overheid (of ‘het collectief’) nog groots optuigen? Na het nazisme was in het Westen de totalitaire staat al ‘uit’. En met de Muur vielen ook veel socialistische heilsstaten. Mondiaal neoliberalisme kon oprukken. Toch kon ook de ‘vrije’ wereld de verzorgingsstaat niet dragen. En de vrije markt blijkt niet vrij van ontsporingen en grenzen. De Senaat onderzoekt de gevolgen van geprivatiseerde overheidstaken. Een Occupy-beweging markeert schrijnende ongelijkheid. Maar naar welke gezamenlijkheid kan de pendel nog terug? Zijn gezin en voetbalclub, kerk en café thuishavens gebleven?

KUYPERS GEBEIER

De tweede pendel betreft de houding van dit individu. Het vrije ‘subject’ bekijkt afstandelijk het gezag en de orde van voor de Tweede Wereldoorlog. Een halve eeuw eerder luidde Abraham Kuyper de klokken van soevereiniteit in eigen kring en goddelijk gezag. Gereformeerde ‘beginselen’ moesten zo zuiver en ver mogelijk doorwerken - antithetisch tegenover andere beginselen. Vanwege de AntiRevolutionaire Partij moeten ook andere partijen zich landelijk organiseren: liberalen, socialisten, de SGP. Ook ons plurale schoolstelsel en de Publieke Omroep belichamen Kuyper’s echo - wereldwijd uniek.

ZUIVERHEID BOVEN ALLES

Zelfs de Eerste Wereldoorlog verdreef deze brede-re, modernistische tijdgeest niet meteen. Tegenover

loopgraven, arbeidersbuurten, drank, prostitutie en anarchistische communisten moest men een beschaving verdedigen met gezag, wet, deugd, discipline en orde. ‘Morele herbewapening’! Waar dit haperde, moesten, hiërarchisch gedacht, sterke overheden discipline afdwingen. Premier Kuyper sloeg de Spoorwegstaking neer (1903). Gereformeerde Friese jongelingsverenigingen gingen in Den Haag Wilhelmina beschermen tegen Troelstra’s novemberrevolutie (1918).

In de jaren ’30 escaleerde anti-communistische retoriek in een Tweede Wereldoorlog, en beoogde raszuiverheid in de Shoa. Onzuiverheid of eenken-nigheid binnen de ‘Kuyper-traditie’ scheurde die (1944, Vrijmaking, GPV). Na de oorlog moesten gezag en ordelijk samenleven opnieuw vorm krijgen - vooral een nieuwe, vrijere, ontzuilde vorm.

NA DE JAREN ZESTIG

Dit explosieve mengsel van ordehandhaving en verlangen naar vrijheid en gelijkheid ontplofte in de jaren ’60. Nederlandse regenten bleken flexibel, zodat de ravage hier meeviel (James Kennedy). Individualisering en ontkerkelijking werkten wel door. Het ‘dikke ik’ groeide, en verloor oriëntatie. Toch blijkt deze subjectivering weer behoefte op te roepen aan gedeelde normen en waarden, fatsoen, ‘normaal doen’, nationale identiteit en allerlei canons. En een terugtrekkende overheid (de eerste pendel) vraagt om verantwoordelijke burgers, die verder kijken dan eigen subjectief welbevinden. Op wat buiten zichzelf zouden deze subjecten van de tweede pendel zich echter willen oriënteren?

CYNISME OVER DE POLITIEK

Regering en parlement verliezen ook zelf krediet. Welke legitimiteit heeft een coalitie als een dag na de verkiezingen ‘harde’ verkiezingsbeloften vloei-baar blijken (AOW-leeftijd)? Representeert een coalitie dan nog de kiezers? En welk gezag heeft een parlement, als mediaspektakel daar alleen de verbale spierballen tonen van belangenstrijd elders in de samenleving? Machtsstrijd met woorden. Niet uit op inhoudelijk debat, maar op de kijker. Maakt Wilders niet gewoon zichtbaar hoe woorden het machtsspel verhullen dat cynici vermoeden? In deze onzekerheid kunnen ook christenen een inbreng voorbereiden. Maatschappelijk en politiek. Politieke complexiteit vraagt dan om vormen van ‘christelijke gezamenlijkheid’ – niet noodzakelijk die

van een partij, zoals de ChristenUnie. Christenen kunnen ook in niet-christelijke partijen meedraaien en onderlinge politieke afstemming anders organiseren, bijvoorbeeld digitaal of in platforms zoals de Linker Wang van GroenLinks.

NOODZAAK VAN PARTIJEN

Individualisering en subjectivering, de pendels, vergroten mobiliteit, van spelers en kiezers. Dat raakt politieke partijen. Maar tegenover veel 'afbraakgeluiden' kent geschiedfilosoof Frank Ankersmit politieke partijen juist een sleutelrol toe. De kloof tussen overheid en burger ziet hij als voorwaarde van 'representatie', niet als probleem. Alleen daarmee houden representant (overheid) en gerepresenteerde (burger) eigenheid en bewegingsvrijheid. Het is de politieke partij die deze kloof 'in haar hart' (320) meedraagt, omvat, overbrugt. Niet de overheid, maar de partijen moeten daarom hun 'educatieve rol' opnemen: de 'politieke opvoeding' van de verwarde burger (302). Laat nu juist de ChristenUnie niet alleen een degelijke bestuurderspartij zijn, vanuit bijbels perspectief gericht op praktische politiek, maar tegelijk een beweging die dit perspectief wil versterken namens en bij een (meer beweeglijke) achterban, en bij het electoraat als geheel.

ALTIJD DIEPERE MOTIEVEN

Ankersmit erkent de rol van ethiek in de politiek. Even noemt hij zelfs een 'werkelijk politieke moraliteit' (223), maar exploreert die niet. Sterker, hij ageert 'tegen de ethiek' (88) in de politiek - maar blijkt dan vooral 'tegen de utopie'. Voortdurend loeren Roberspierre en Hitler (193, 200, 209, 268, 301). Ethiek? Niet als basis voor politiek! Of, genuanceerder: politiek is niet zozeer immoreel of a-moreel, maar 'supra-moreel', meer dan ethiek (108). En toch. Maakt elke ethische oriëntatie politiek tot 'ideologie'? Erkent Ankersmit alleen een (conservatief-) liberale ethiek vanuit de Verlichte burger? Ging hij daarin mee met beide pendels?

Politiek is inderdaad geen opbouw op een ethiek, laat staan utopische verwerkelijking ervan. Maar diepere motieven, inclusief ethiek, spelen voortdurend mee, ook in de vorming van mijn politieke intuïties (virtù). Niet iedere politicus deelt mijn ethisch perspectief. Maar is dat reden om het in de politiek thuis te laten, als dat al mogelijk zou zijn? Ankersmit zelf wil immers geen splitsing "in een collectief aanvaarde of aanvaardbare sub-opinie en een collectief

niet-gedeelde privé-opinie" (216) en voelt het toenevend gewicht van "onze onderscheiden concepties van het algemeen belang" (277).

CHRISTENUNIE: HOGER IDEAAL

Tijdens Kuypers meerpartijen-perspectivisme konden ook diepere motieven gemakkelijker heen en weer gaan dan nu: het onderling begrip was groter. Ankersmit bepleit nu een 'machiavelliaans perspectivisme'. Hij zoekt geen consensus, enkel compromis. Het gaat niet om waar/onwaar, maar partijen moeten, gegeven hun conflicten, via compromissen het praktisch samenwerken als gebroken samenleving vormgeven.

Ankersmit mag zich daarmee realist tonen, een ChristenUnie mag het ideaal van politieke delibératie hoger leggen, al kan niemand gedwongen worden zich daarnaar te gedragen. Ja: teveel Wilders-gedrag dwingt tot een terugvallen op praktische samenwerking zonder meer of diepgang. Maar Ankersmit wantrouwt diepere motieven en communicatie binnen de politiek arena bij voorbaat, uit angst voor totalitaire ontsporingen. Hij maakt politieke intuïtie (virtù) los van deugd (vertu, 116). Zo heeft hij weinig verweer tegen politiek als mediale machtsstrijd. Vanuit een bijbels perspectief behoort politiek echter meer te zijn. Daarom, tenslotte, de bijbelse, christelijke inbreng dat politiek om gerechtigheid draait, en niet tot machtsspel plat geslagen mag worden - oriëntatie vanuit twee overbekende, maar verstrekkende bijbelse motieven: schepping en exodus.

SCHEPPING

Genesis 1 toont God als Schepper, ver boven vermeende goden als zon en maan. Ook mensen krijgen beschikking over de natuur (niet over elkaar). Om te laten zien hoe God zelf zou omgaan met zijn schepselen: niet als oosterse despoot, vol willekeur, maar een God van gerechtigheid en betrouwbaarheid, die anders dan omkoopbare aardse rechters 'rechten van armen' respecteert (*Exodus* 23:6). Niet alleen koningen zijn Gods beeld, maar elk mens. Alle mensen, en zeker gezaghebbers, behoren rechtvaardigheid en betrouwbaarheid hoog te houden boven machtsspel en corruptie.

PRINCE OF EGYPT

De exodus. Tegenover de Farao stelt Mozes, Hebreëer en 'Prince of Egypt', een vrijheidseis.

‘DEZE BIJBELSE ZIN VOOR MENSELIJKHEID, VRIJHEID EN GERECHTIGHEID HEEFT INMIDDELS 20 EEUWEN INGEWERKT OP ONZE WESTERSE BESCHAVING EN ELDERS. OOK GADHAFI WIST WAT EEN MENSENRECHTENPRIJS INHOUDT.’

Met beroep op de God van Abraham, Izaäk en Jakob. Die strijdt hier met de god die de Farao zou belichamen. Uitslag: ontgoddelijkte, ingeperkte farao-macht, en een bevrijd slavenvolk dat zijn bedoelde menselijkheid weer terugkrijgt. Bij Sinai blijkt vervolgens nader wat Gods betrouwbaarheid en rechtvaardigheid betekenen, ook politiek: in plaats van de willekeur van de Farao een verbond van het volk Israël met Hem, inclusief wetgeving die ook medemensen en bezit beschermt. Hier ontstaat een eigen politieke ruimte met rechtselementen die verwijzen naar Gods eigen gerechtigheid. Een stammenverband krijgt een opvallende politieke identiteit, in eerste instantie zelfs zonder koning, onder een ongrijpbare God (Assmann, McConville).

STAAT, PARTIJ, KERK

Horen deze noties, scheppingsperspectief en exodusmotief, niet thuis binnen het Jodendom, binnen kerken, of binnen Gods Koninkrijk als ideaalbeeld? Wat moet de politiek daarmee binnen corrupte, vergankelijke koninkrijken? Inderdaad, primair in kerken moet de accu opgeladen worden van christenen, inclusief achterban van de ChristenUnie. De overheid is geen staatsopvoedingsinstituut, en christelijke partijen kunnen hun ‘educatieve rol’ alleen goed vervullen als dit aansluit bij kerkelijke ‘opvoeding’. Juist binnen de kerken kunnen christenen visies delen, ook visies op maatschappelijke en politieke keuzes (zie bijvoorbeeld Keller). Deze bijbelse zin voor menselijkheid, vrijheid en gerechtigheid heeft inmiddels zo’n 20 eeuwen ingewerkt op onze Westerse beschaving en elders. Ook Gadhafi wist wat een mensenrechtenprijs inhoudt. Dat een koning opkomt voor kwetsbaren (*Psalm 72*) bleef niet alleen een Israëlsch ideaal, en van toepassing op Jezus, maar werkte als ‘vorstenspiegel’ zelfs via foute bisschoppen en pausen in op ‘wereldse’ heersers (Oakley). Door culturele Alzheimer te overwinnen kunnen Nederlanders in sociale wetgeving daarom iets herkennen van deze gerechtigheid. Dat is geen vermenging van naastenliefde en politiek, dat is een eeuwenlang politiek vertaalde christelijke beschaving (al moeten humanisten of socialisten christenen vaak aan hun idealen herinneren...).

LAKMOESPROEF

Dat vraagt van alle partijen nu bezinning: wat doen we met deze beschaving, als steeds minder

christenen en niet-christenen in Nederland van harte deze gezamenlijke solidariteit opbrengen met ouderen, bijstandsmoeders, asielzoekers of uitgeputte Somaliërs in Kenia. Het percentage ontwikkelingshulp (effectiever inzetten van het bestaande percentage – of verlagen?) wordt zo een culturele lakmoesproef. De ChristenUnie kan met haar bijbelse oriëntatie geen machtsstrijd winnen, zeker niet onder een seculiere meerderheid. Dat moet ze ook niet willen. Maar als partij kan ze deze oriëntatie wel politiek verwoorden, aan beide kanten van ‘de kloof’. En de waarde demonstreren, met steun van kerken en christenen. Want een samenleving is nog altijd een pluraal weefsel van verbanden, en kan sterker zijn dan 16 miljoen ‘dikke ikken’. Een oriëntatie op een gerechtigheid die menselijk recht overstijgt, is niet een ideologische bedreiging, maar politiek broodnodig. ■

LITERATUUR

Ankersmit, F. R. (1997) *Macht door representatie*.
Assmann, J. (2000) *Herrschaft und Heil*.
Keller, T. (2011) *Ruim baan voor gerechtigheid*.
Kennedy, J. (1995) *Nieuw Babylon in aanbouw*.
McConville, J. G. (2004) *God and Earthly Powers*.
Oakley, F. (2010) *Empty Bottles of Gentilism*.

SAMENVATTING

- Individualisering en subjectivering dreigen van politiek enkel een machtsstrijd te maken.
- Ankersmit ziet voor politieke partijen hier een opvoedende rol weggelegd.
- De ChristenUnie kan met hulp van vitale kerken en christenen menselijkheid en gerechtigheid bepleiten en demonstreren, in politieke en maatschappelijke kringen.

Rob Nijhoff is medewerker van het *WI* van de ChristenUnie. Zijn project *Christen@politiek.nu* omvat drie hoofdvragen:

1. *Waarin verschilt de cultureel-politieke context van de ChristenUnie van die van haar voorgangers?*
2. *Hoe is deze context gevormd door (eerdere) christelijke politieke inzet?*
3. *Waarom en hoe zouden christenen zich in de huidige context politiek inzetten?*

Gerechtigheid verhoogt een volk

BIJBELSE GEBODEN IN DE POLITIEK

DOOR JURN DE VRIES

In het Kernprogramma van de ChristenUnie komen we viermaal het woord 'gerechtigheid' tegen. Dat is niet vreemd, want het is een centrale term in de Bijbel. Maar wat wordt er eigenlijk precies mee bedoeld, als we het vertalen naar onze politieke context? Moet 'gerechtigheid', zoals dat in de Bijbel naar voren komt, de centrale norm voor overheidshandelen zijn?

Moeten de Tien Geboden door onze overheid worden afgekondigd en gehandhaafd?

De eerste keer dat gerechtigheid in het kernprogramma genoemd wordt, is in 2.2: „Door Zijn Woord wijst Hij [God] ook voor het overheidsbeleid de weg aan. Gerechtigheid verhoogt een volk (*Spreuken* 14:34).” Vervolgens in 3.1: „Bij de uitoefening van haar ambt hanteert zij [de overheid] de Bijbelse norm van de publieke gerechtigheid.” Verder zegt het program dat Europese samenwerking de publieke gerechtigheid moet bevorderen (6.1) en dat het streven naar internationale gerechtigheid dringt tot samenwerking met andere staten (11.2).

ZONDER GERECHTIGHEID EEN ROVERSBENDE

Het program geeft dus één concrete Schriftverwijzing op dit punt en die is zeker ter zake: „Rechtvaardigheid verheft een volk, zonde maakt het te schande.”(NBV) De Korte Verklaring denkt hier bij ‘rechtvaardigheid’ aan een handelen in overeenstemming met de wet van de HERE, maar het is de vraag of dat zo bedoeld is. De Bijbel gebruikt dan meestal een ander woord, dat met ‘recht’ vertaald wordt („Door mij ... verordenen de machthebbers recht”, Spr. 8:15). Bij het woord ‘gerechtigheid’ gaat het erom dat recht gedaan wordt aan wie onrecht heeft geleden. Dat brengt de strekking dicht bij het betonen van barmhartigheid. In Matt. 6:1v. heeft het zelfs de betekenis ‘aalmoes’ gekregen.

De woorden ‘een volk’ geven aan dat deze spreuk niet alleen voor Israël gold, maar een algemene wijsheid is. Gerechtigheid behoort elke staat te kenmerken. Volgens Augustinus kan een gemeenschap van mensen waarbinnen geen gerechtigheid bestaat, geen staat genoemd worden. Als de gerechtigheid opzij gezet wordt, blijft van de staat niets over dan een roversbende.¹

GOED, KWAAD EN DE OVERHEID

Wanneer het Kernprogramma spreekt over de Bijbelse norm van publieke gerechtigheid, zal worden bedoeld dat de Bijbel leert te onderscheiden tussen goed en kwaad. Dat geldt voor ieder persoonlijk, maar op specifieke wijze voor overheden. Hun taak is immers bij uitstek om in deze bedeling tussen de hemelvaart en de wederkomst van Christus te oordelen over goed en kwaad. De overheid is door God gegeven als weerhoudende macht tegen de doorwerking van de zonde. Ze moet mensen die kwaad doen, straffen, om zo het samenleven van mensen te beschermen (Rom. 13:4). Voor de uitoefening van die taak heeft de overheid wijsheid en inzicht nodig,

en die kan zij vinden in het geopenbaarde Woord van God.

Maar hoe ver strekt die taak zich uit? Waar eindigt de publieke verantwoordelijkheid van de overheid en begint de persoonlijke verantwoordelijkheid van ieder mens? Als wij die grens niet trekken en de taak van de overheid onbeperkt achten, ontstaat een geestelijke dictatuur. Kijken we bijvoorbeeld naar de Tien Geboden van *Exodus* 20: zouden die ook in onze tijd als publieke geboden door de overheid moeten worden afgekondigd en gehandhaafd?

STAAT EN TIEN GEBODEN

Deze Tien Geboden bevatten zeker belangrijke wijsheid voor het overheidsbeleid. *Prediker* 12:13 zegt: „Heb ontzag voor God en leef zijn geboden na. Dat geldt voor ieder mens”, dus zeker ook voor mensen die met overheidsgezag zijn bekleed. Toch is het goed hierbij te overwegen dat de wet van *Exodus* 20 niet als universele regel voor alle volken is afgekondigd. Deze tekst heeft een plaats in het verbond tussen God en zijn volk en richt zich tot mensen die verlost zijn uit de slavernij – toen van Egypte, nu van de duivel. Deze wet vraagt om verbondsgehoorzaamheid.

Dat betekent dat deze wet vandaag niet rechtstreeks kan functioneren als document tussen overheid en volk in een samenleving waarin mensen van velerlei snit samenwonen. De oproep om ontzag voor God te hebben, komt weliswaar tot elk mens, maar die komt niet via het Wetboek van Strafrecht met daaraan verbonden strafsancities. Die vraagt geloof en bekering. Ieder mens, dus ook een gezagsdrager, wordt wel opgeroepen zelf volgens

SAMENVATTING

- Ons kernprogramma spreekt vier maal over gerechtigheid
- De Tien Geboden richten zich primair tot de kerk
- Met gerechtigheid wordt in de Bijbel vooral gedoeld op het opkomen voor kwetsbaren.

Dr. Jurn de Vries is oud-hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* en oud-lid van de Eerste Kamer. In mei jl. promoveerde hij op 'Een theocratisch visioen. De verhouding van religie en politiek volgens A.A. van Ruler'. Momenteel is hij postdoc-onderzoeker aan de Theologische Universiteit in Kampen.

Gods geboden te leven, maar dit houdt nog niet in dat hij anderen met uiterlijke middelen (waarover de overheid ambtshalve beschikt) daartoe mag dwingen.

HOEDER VAN DE WET?

Het is daarom minder juist de overheid aan te duiden als „hoeder van de beide tafelen der wet”, zoals Calvijn in de *Institutie* deed² en zoals de Franse Geloofsbelijdenis van 1559 heeft overgenomen (artikel 39).³ Dat leidt namelijk tot de gevolgtrekking dat de overheid ook het dienen van andere goden en het maken van beelden van God of schepselen om die te vereren, zou moeten verbieden en straffen. We komen er ook niet uit door deze publieke taak te beperken tot de zogenaamde tweede tafel van de wet, want het laatste gebod richt zich niet op gedragingen, maar op onze innerlijke houding en daarover kan een wereldlijke rechter niet oordelen.

Wanneer de overheid rechtstreeks verantwoordelijk wordt geacht voor de naleving van de wet van God door haar onderdanen, ontstaat ook een te nauwe verstrengeling van kerk en staat. Deze hebben elk een onderscheiden ambt. De overheid beschermt de openbare orde in de samenleving, de kerkelijke ambtsdragers zijn hoeders van de zielen (Hebr. 13:17). Het is niet goed deze ambten te vermengen, doordat de kerk zich wereldlijke macht aanmatigt (zoals Rome in de Middeleeuwen) of de overheid macht over de kerk (zoals in Nederland tijdens de Republiek). Niet voor niets onderscheidt de Nederlandse Geloofsbelijdenis tussen de geestelijke regering (artikel 30v.) en de burgerlijke regering (art. 36). Beide hebben hun functie in afwachting van Christus' wederkomst (art. 37).

BIJBELSE GERECHTIGHEID EN CHRISTENUNIE

De betekenis van de Bijbelse gerechtigheid voor de politiek ligt in de eerste plaats in wat de overheid zelf doet in haar eigen beleid. Een belangrijk element daarin is, dat recht wordt gedaan aan wie onrecht heeft geleden. Zo kunnen we de zorg voor zwakken en kwetsbaren, in eigen land en in de Derde Wereld, voluit als een zaak van Bijbelse gerechtigheid beschouwen. Niet voor niets spreekt de Bijbel over het recht van de verdrukten (*Psalm* 146:7) en wordt de koning geschilderd als iemand die recht doet aan de zwakken, redding biedt aan de armen, maar de onderdrukker neerslaat (*Psalm* 72:4, 82:3, Jer. 22:3). Verder hoort daartoe dat de overheid integer is in

haar eigen handelen. Corruptie, steekpenningen aannemen past een gezagsdrager niet (Ex. 23:8, Deut. 16:19, Pred. 7:7); hij moet op dat punt het beeld van God vertonen (Deut. 10:17).

TEGEN MACHTSMISBRUIK

Het overheidsgezag is in handen gelegd van zondige mensen, die net als alle anderen vatbaar zijn voor het kwaad. Het beschikken over macht houdt de verleiding tot misbruik in. Daarom behoort ook tot de Bijbelse gerechtigheid dat in het staatsbestel waarborgen tegen machtsmisbruik zijn ingebouwd, zoals collegiaal bestuur (met onderlinge controle), openbaarheid en publieke verantwoording. Tot de taak van de overheid behoort ook het uitvaardigen van wetten, zodat de ongebondenheid van de mensen bedwongen wordt en alles in goede orde onder hen toegaat (NGB artikel 36). Het gaat hier om het waarborgen en beschermen van de menselijke samenleving. Zonder overheden en wetten zou iedereen doen wat goed is in zijn ogen (Recht. 21:25). Door haar wetten geeft de overheid het onderscheid tussen goed en kwaad aan voor zover dat op de onderlinge verhoudingen tussen mensen betrekking heeft.

ALLEEN UITERLIJK GEDRAG

Niet al het kwaad kan door de burgerlijke wetten bestreken worden. Het gaat om uiterlijk gedrag, maar de wet van God raakt ook ons hart. De strafwet richt zich tegen stelen en roven, maar er zijn ook vormen van diefstal die buiten het bereik van de strafwet vallen (Heid. Cat., antwoord 110). Ook een overheid die niet in God gelooft, heeft besef van goed en kwaad (Dordtse Leerregels III/IV, 4). Ongelovigen, die God als wetgever niet (er)kennen, leven vaak wel de wet van nature na. Ze bewijzen door hun daden dat wat de wet eist, in hun harten geschreven staat (Rom. 2:14,15).

Deze wetsnaleving is niet toereikend om tot heilbrengende kennis van God te komen; de mens kan daarmee zijn eeuwig heil niet bewerkstelligen. Maar het kan wel dienen om een minimale orde in de samenleving aan te brengen en dat te meer naarmate meer rekening wordt gehouden met de geopenbaarde wil van God voor ons leven. Maar in alle eeuwen hebben ook ongelovige overheden blij gegeven van enig besef, welke menselijke gedragingen verboden en bestraft moeten worden, ook al maakten ze zich er zelf vaak aan schuldig.

DE POLITIEKE BETEKENIS VAN BIJBELSE GERECHTIGHEID LIGT IN DE EERSTE PLAATS IN WAT DE OVERHEID DOET IN HAAR BELEID. BELANGRIJK DAARIN IS, DAT RECHT WORDT GEDAAN AAN WIE ONRECHT HEEFT GELEDEN.

LIBERALE SLOGAN

Het is onmogelijk precies aan te geven waar deze oordelende taak van de overheid ophoudt en de eigen verantwoordelijkheid van de mens begint. De liberale slogan dat onze vrijheid ophoudt waar die van een ander wordt aangetast, is niet voldoende, omdat ze alleen over individuen spreekt. Er is ook een verantwoordelijkheid voor gemeenschappen (gezin, maatschappij) waarop de overheid de burgers mag aanspreken als zij daarin in ernstige mate tekortschieten.

Waar de grens ligt tussen openbaar belang en persoonlijke verantwoordelijkheid, zal naar tijd en cultuur verschillen. Maar in elk geval mag de overheid zich niet dwingend tussen de mens en God plaatsen. Geloof en bekering zijn voor ieders eigen rekening. De wet is er ook niet om de mensen te dwingen tot goed gedrag, maar om ze te weerhouden van slecht gedrag. Wel kan de overheid goed gedrag stimuleren door het te belonen (Rom. 13:3, 1 Petr. 2:14). Augustinus schreef al: „Door de wetten die tegen u ingesteld zijn, wordt u niet gedwongen goed te handelen, maar ervan weerhouden slecht te handelen. Want niemand kan goed handelen tenzij hij heeft gekozen, tenzij hij liefde heeft opgevat, hetgeen aan de vrije wil staat. Maar de vrees voor straffen dwingt.”¹⁴

STRAFRECHT EN KERKELIJKE TUCHT

Er ligt hier een principiële verschil tussen het overheidsstrafrecht en de kerkelijke tucht. De overheid straft de daad, ook als de zondaar berouw heeft, de kerk bestraft de verharding in de zonde en werkt daarmee aan bekering. In de Dordtse kerkorde werd dat zo uitgedrukt (art. 71): „Gelijkerwijs de Christelijke straf geestelijk is, en niemand van het burgerlijke gericht of straf der Overheid bevrijdt, alzo worden ook, benevens de burgerlijke straf, de kerkelijke censuren noodzakelijk vereist, om de zondaar met de Kerk en zijn naaste te verzoenen, en de ergernis uit de gemeente van Christus weg te nemen.” Zeker in deze tijd kan de kerk tucht oefenen over wat de overheid niet straft, en omgekeerd, als er sprake is van berouw, geen censuur toepassen, als de overheid wel straft. Ook de kerk oordeelt niet over wat in het hart van een mens leeft, maar wel over uitingen daarvan.

TIJDELIJKE WETTEN, EEUWIGE NORMEN

Augustinus leerde al onderscheiden tussen het aardse recht en de moraal. Het doel van de tijde-

lijke wet is de orde. Zij straft niet de zonde, maar de rechtsschending. Het recht wordt beheerst door de tijdelijke wet, de moraal door de eeuwige. Maar het recht mag volgens Augustinus nooit tegen de moraal ingaan, omdat de tijdelijke wet in de eeuwige haar norm vindt.⁵ De overheid handhaaft het recht, niet de moraal. De moraal komt pas binnen haar verantwoordelijkheid wanneer het samenleven van de mensen wordt aangetast; dan is het een zaak van recht geworden.

De overheid dient de moraal wel in het oog te houden. Goede overheden, schreef Augustinus, zijn traag in het straffen, maar gemakkelijk in het vergeven; passen straf toe om de bescherming van de staat, niet om hun haat te koelen; schenken vergiffenis niet om het kwaad ongestraft te laten, maar uit hoop op verbetering; zoeken voor de strenge besluiten waartoe zij vaak gedwongen worden, een tegenwicht in milde barmhartigheid en rijke weldaden.⁶ Ook Calvijn liet zich in deze geest uit. Hij kantte zich tegen de barse en wrede ruwheid van het strafrecht van zijn tijd. In de rechtbanken dient steeds medezitting te hebben „die allerbeste raadgeefster der koningen .... de zachtzinnigheid, die oudtijds naar waarheid door iemand de voornaamste gave der vorsten genoemd is.”⁷

Zo leert de Bijbelse gerechtigheid zowel wat de overheid behoort te doen als wat zij behoort na te laten. Aan de christelijke politiek de opdracht hier goed te onderscheiden! ■

EINDNOTEN

- ¹ *De civitate Dei*, IV 4 en XIX, 21. Paus Benedictus XVI haalde in september bij zijn bezoek aan Duitsland deze woorden nog aan met verwijzing naar het nazi-regime.
- ² *Institutie IV*, xx 9. In de eerste uitgave van de *Institutie* (1536) komen deze woorden nog niet voor.
- ³ Het verdient de aandacht dat John Knox (Schotse Geloofsbelijdenis) en Guido de Brès (Nederlandse Geloofsbelijdenis), die beiden de Franse confessie als model gebruikt hebben, deze woorden niet hebben overgenomen.
- ⁴ A. Sizoo, *Augustinus over den staat*, Kampen 1947, 87. Eerlijkheidshalve moet worden vermeld dat hij zich ook wel anders heeft uitgelaten, namelijk toen hij de staatsdwang tegen ketteren goedkeurde (Sizoo, 91v.).
- ⁵ Sizoo, 17v.
- ⁶ *De Civitate Dei*, V, 24.
- ⁷ Calvijn, *Institutie IV*, xx 10.

Bezwaren tegen d

JOHN MILBANK OVER GERECHTIGHEID EN CHRISTELIJK-SOCIAAL DENKEN

DOOR HENK-JAN PROSMAN

Bovenstaande titel bevat een overduidelijke verwijzing naar het geschrift van Isaïc da Costa. Dit om de eenvoudige reden dat een van de teksten over christelijke politiek van de Anglicaanse theoloog John Milbank getiteld is: *Against the resignations of the age*.¹ Da Costa spreekt over bezwaren tegen de geest der eeuw; Milbank richt zijn bezwaren tegen de gelatenheid der eeuw. De 'eeuw' is voor Milbank vooral het postmoderne tijdperk. Waar voor Da Costa de 19e eeuw en haar moderniteit het mikpunt was, biedt Milbank een vlijmscherpe analyse en kritiek van het postmoderne tijdsgewricht.² De postmoderne periode is gelaten, omdat de grote verhalen en ideologieën hebben afgedaan en regeringsleiders, politieke partijen en kerken geen werkelijk antwoord hebben op het eigenlijke grote verhaal van het postmodernisme: het neoliberalisme.

De allusie op Da Costa maakt het ook mogelijk Milbank voor de Nederlandse lezer enigszins te plaatsen: voor Milbank is maatschappelijke gerechtigheid een speerpunt van zijn theologiseren, maar dit wordt door Milbank niet verwoord in een activistisch vertoog, zijn denken is eerder wat elitair, en kan voor de Nederlandse lezer geplaatst worden in de geest van het Reveil. Een nadrukkelijk sociaal christendom, zonder het christendom te reduceren tot maatschappelijk handelen. Daarbij ook theocratisch en hoogliturgisch. Gereformeerd partijdenken en laagkerkelijk pragmatisme zijn Milbank vreemd. Bovenal is het denken van Milbank een pleidooi voor de christelijke gemeenschap. In de recente geschiedenis hebben we het heil afwisselend van de markt (het liberalisme) en de staat verwacht (het socialisme). Aan het einde van de ideologieën is het tijd om het verhaal dat door zowel socialisten als liberalen als reactionair is weggezet te heroverwegen: het christendom.

NEOLIBERALE TRIOMF

Waarom een artikel over Milbank en waarom Milbank over gerechtigheid? Vooral omdat Milbank op een zeer eigen en diepzinnige manier met de sociale, theologische en economische vragen van onze tijd bezig is. Dat is een zeer spannend denken, omdat niemand weet hoe Westerse samenlevingen zich de komende jaren gaan ontwikkelen. Deze postmoderne cultuur is vrijer dan ooit. Volgens sommigen zelfs zo vrij dat het atheïsme op zijn retour is en er weer volop kansen zijn voor christelijke rechtvaardigheid. Milbank wantrouwt dit optimisme. Weliswaar biedt de postmoderne cultuur volop openingen voor geloof en christelijke politiek, maar dit neemt niet weg dat er één ideologie is die glorieert in onze tijd en dat is het neoliberalisme. In de Britse context is het vooral het New Labour van Tony Blair dat Milbank verantwoordelijk houdt voor de verloochening van sociale gerechtigheid.

SECULARISATIE ALS KERNPROBLEEM

Voor Milbank is er dus een betere analyse nodig van

le geest der eeuw

het postmoderne tijdperk. Het postmodernisme bevrijdt ons niet van de ideologieën van de moderniteit, maar is hier de meest geavanceerde vorm van. De postmoderne periode begon goed en wel met het ineenstorten van het communisme (een onmisbare anti-bondgenoot die het kapitalisme een schijn van rechtvaardigheid gaf) en bracht het neoliberale denken. Het had ook het moment kunnen zijn om de christelijke wortels van de Europese cultuur te hervinden. Is de huidige stuurlaai van de EU een indirect gevolg van deze koers? Jarenlange privatisering zonder investeringen in de gemeenschap? Tegen het optimisme van een 'terugkeer van de religie' poneert Milbank de secularisatie als het kernprobleem van Westerse samenlevingen. Volgens Milbank kunnen we in de postmoderne tijd precies waarnemen wat de essentie van de moderniteit is. Na het einde van de grote verhalen blijft een seculier liberalisme over.

De secularisatie is dus in de postmoderne periode niet voorbij, maar bereikt haar hoogtepunt. Milbank verwerpt de gevestigde definitie van secularisatie als een proces van verdwijnende religie. In deze dominante visie is de secularisatie niet slechts het verdwijnen van een religieuze laag van de Europese cultuur, waarna het seculiere overblijft. Secularisatie is vooral de constructie van een bepaald cultuur-ideaal en was van meet af aan een grotendeels theologische onderneming. Deze these heeft hij uitgewerkt in zijn hoofdwerk *Theology and Social Theory*.⁴

OMGEKEERDE SECULARISATIETHEORIE

Milbank onderscheidt drie bronnen van seculariteit. Ten eerste maakte de theologie van het laatmiddeleeuwse nominalisme een seculiere cultuur mogelijk. In het nominalisme is God vooral door middel van zijn wil en macht verbonden met de wereld en verdwijnt de middeleeuwse gedachte dat de werkelijkheid participeert aan het zijn van God. Wil en macht zullen dan ook de belangrijkste ingrediënten worden van de vroegmoderne verhandelingen over politiek, soevereiniteit en samenleving.

Daarmee is de tweede bron van de moderne seculariteit benoemd: het politieke denken van Thomas Hobbes en Hugo de Groot, waarin niet alleen de politiek als wetenschap wordt uitgevonden, maar ook het object van die wetenschap, namelijk de samenleving. De derde bron van moderne seculariteit ziet Milbank in het denken van Machiavelli.

SAMENVATTING

- John Milbank bedrijft theologie tegen de achtergrond van de ideologische crisis van Westerse democratieën.
- Het socialisme streefde naar rechtvaardigheid maar bracht geen vooruitgang.
- Het liberalisme bracht vooruitgang, maar zonder rechtvaardigheid.
- Zijn denken over het belang van de kerk als unieke gemeenschap kan ook aan ons politiek debat een impuls geven.

Dr. Henk-Jan Prosman is theoloog.

Hij promoveerde in 2011 op een proefschrift over de betekenis van het postmodernisme voor het begrip seculariteit. Hij is werkzaam in het voortgezet onderwijs en is voorzitter van de Christen-Unie in zijn woonplaats Woerden.

Machiavelli liet de christelijke deugdenleer geheel achter zich en herdefinieert politiek in termen van instrumentele manipulatie.

Het ontstaan van een seculiere cultuur is niet de verwerkelijking van iets dat reeds in de joods-christelijke traditie lag besloten, zoals liberale theologen nogal eens beweren, maar is een constructie die bestaat uit bepaalde theologische en neo-pagane elementen. Milbank ontwikkelt dus een omgekeerde secularisatietheorie, die onder secularisatie vooral verstaat een sacralisering van de wereld die niet meer relatief is ten opzichte van een transcendente werkelijkheid. De belangrijkste producten van deze constructie zijn het kentheoretische subject, de moderne natie-staat en de politieke economie.

ONHEILSPELLEND

Dit idee van de moderne seculiere samenleving als constructie is een belangrijke pijler van Milbanks denken. Een tweede pijler is zijn these over de aard van de postmoderne cultuur. De postmoderniteit is volgens Milbank geen werkelijke kritiek op de moderniteit. Veeleer is zij de radicalisering van het moderne, seculiere denken. De moderniteit claimde nog kennis over de immanente werkelijkheid; de postmodernen wijzen zelfs deze kennis van de hand als een overschatting van het menselijke kenvermogen. Dit geeft aan het postmoderne begrip van de wereld een buitengewoon onheilspellend karakter.

Het postmoderne denken zal immers elke kennisclaim en elke morele beoordeling als voorlopig of als bevooroordeeld van de hand moeten wijzen. In postmoderne theorieën wordt dit wel het principe van de differentie genoemd. Elke oordeel moet opgeschort worden vanwege de ontoereikendheid van onze kennis. Het christelijke, orthodoxe denken is in dit opzicht bescheidener dan het postmoderne denken. Het christelijke denken houdt vol dat het goede en het ware slechts ten dele - op de wijze van de analogie - gekend kunnen worden, maar dat hoeft niet te lijden tot scepsis. Wanneer differentie als een noodzakelijk aspect van het kennen wordt gezien, heeft deze geen morele betekenis. Om goed te handelen is het ook nodig dat het goede kenbaar is. Milbank argumenteert dus pragmatisch voor de christelijke prioriteit van het goede, tegenover het postmoderne differentiedenken dat elke uitspraak over het goede noodzakelijkerwijs opschort. Hiermee is een eerste schets van Milbanks visie op gerechtigheid gegeven. In de moderniteit wordt de economische en politieke werkelijkheid op een bepaalde manier gestructureerd. Een werkelijk christelijk denken zal zich hiervan bewust moeten zijn en de veronderstelling van de moderne politiek problematiseren. In het postmoderne discours worden de kentheoretische ambities van de moderniteit ontmaskerd en wordt gerechtigheid ondergeschikt gemaakt aan een 'erkenning van verschil' en een formeel vrijheidsbegrip.

SPIEGELZAAL

Milbanks denken over de politiek is te verstaan als een kritiek op het monisme dat in de moderne tijd opkomt. Oorspronkelijk betekende seculariteit dat er een onderscheiding was tussen het seculiere en het sacrale. Dit speelt in de moderniteit geen rol meer. De mens leeft nu alleen in het seculiere domein. Terwijl volgens velen de secularisatie een proces van pacificatie was, waarin het gewelddadige potentieel van het christendom werd beteugeld, redeneert Milbank precies andersom. In het afstand nemen van het christendom, als een willekeurige godsdienstige identiteit, moet de staat de aard van het samenleven bepalen. Aangezien het liberalisme hier geen inhoudelijke uitspraak over kan doen, wordt de aard van de politiek formeel en procedureel. Milbank vergelijkt dit met een spiegelzaal, die alles oneindig representeert, maar die in het midden leeg is. De verschillende ideologieën van de 18e en 19e eeuw

(nationalisme, historisme) ziet Milbank als surrogaten om deze leegte op te vullen. Juist de secularisatie maakt op deze wijze de sacralisatie van het politieke mogelijk, zoals in het marxisme, fascisme en nazisme ook gebeurd is.

LIBERALISME EN STRIJD

De claim dat het liberalisme een vreedzame co-existentie van verschillen mogelijk maakt, wordt door Milbank dus weersproken. Het liberalisme is niet zozeer het antwoord op (religieus) geweld, maar structureert voor het eerst de aard van het samenleven als competitie en strijd, zoals vooral bij Hobbes het geval is. De secularisatie te verstaan als een pacificatie van de westerse samenleving is alleen mogelijk vanuit het vooroordeel dat de religie obscuur is en latent gewelddadig, terwijl het sociale transparant is en rationeel. Milbank ziet de postmoderniteit als het moment om de rol van de religie te heroverwegen. De postmoderne doelloosheid zou juist gebaat kunnen zijn bij een meer substantiële benadering van politiek en economie.

GERECHTIGHEID ONDER DRUK

Een tweede karakteristiek van het denken van Milbank over gerechtigheid is dat van meet af aan in het moderne denken, de gerechtigheid onder druk staat. Het liberalisme – uiteindelijk de meest succesvolle loot van de Verlichting – was geen antwoord

---

EINDNOTEN

- ¹ John Milbank, *Against the Resignations of the Age*. In: McHugh, Francis P. en Natale, Samuel M. (red.) *Things old and New. Catholic Social Teaching Revisited*. (Lanham: University Press of America. 1993)
- ² Over het verband van postmoderniteit en seculariteit publiceerde ik eerder dit jaar mijn dissertatie, waarin ik naast Milbank ook het denken van Richard Rorty en Gianni Vattimo analyseer. Zie: Henk-Jan Prosman, *The Postmodern Condition and the Meaning of Secularity. A Study on the Religious Dynamics of Postmodernity*. (Utrecht: Igitur Publishing 2011). <http://www.uu.nl/igitur>
- ³ John Milbank, *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason*. (Londen: Blackwell 1990)
- ⁴ Zie voor deze gedachtenwisseling: James K.A. Smith. *Introducing Radical Orthodoxy. Mapping a post-secular theology*. (Grand Rapids: Baker Academic, 2004)
- ⁵ Jan Tromp, Terug naar de romantische politiek. Een interview met theoloog Phillip Blond. In: *De Volkskrant* 5 juni 2010. Blond schreef een boek met de veelzeggende titel *Red Tory*.

‘NU IS HET MOMENT OM DE ROL VAN DE RELIGIE TE HEROVER- WEGEN. DE POSTMODERNE DOELLOOSHEID KAN JUIST GEBAA- T ZIJN BIJ EEN MEER SUBSTANTIËLE BENADERING VAN POLITIEK EN ECONOMIE’

op het vermeende onderdrukkende karakter van het christendom, maar structureerde nu juist het samenleven als competitie en concurrentie voortkomend uit vermeende natuurlijke behoeften.

Velen zullen de kritiek van Milbank op het liberalisme delen en vanuit deze kritiek kiezen voor het socialisme. De bevrijdingstheologie kwam in de jaren zestig op en sloot nauw aan op neomarxistische analyses van het kapitalisme. Milbank vindt dit geen begaanbare weg. Volgens hem wordt in de bevrijdingstheologie de christelijke sociale leer ondergeschikt gemaakt aan een meer universeel principe van bevrijding en emancipatie. Juist hier werkt Milbank uit wat gerechtigheid betekent.

CHRISTELIJK MARXISME

Volgens Milbank is er een probleem met een christelijk Marxistische verbinding van geloof en socialisme. In het christelijk marxisme komt vrijheid in de plaats van gerechtigheid en dialectiek in de plaats van ethiek. Christelijk marxisme gaat ervanuit dat er een utopisch punt is waarop mensen bevrijd zullen zijn van alle heteronomie. Dit doel heiligt de middelen en de ethiek wordt aan dit proces ondergeschikt gemaakt. In de lijn van de socialist Proudhon pleit Milbank voor de prioriteit van de gerechtigheid. Gerechtigheid kan niet ondergeschikt worden gemaakt aan de gemeenschap. De politieke gemeenschap is daar waar gerechtigheid wordt gedaan. Om waarlijk gerechtigheid te kunnen doen is het niet voldoende de onderdrukkende aspecten van de samenleving te weerstaan. Het gaat Milbank om een meer oorspronkelijke aanname waarin 'het sociale' zelf al als een seculier domein wordt verstaan dat nadrukkelijk als alternatief voor het christelijke begrip van gemeenschap is bedoeld. Elke poging om eerst een seculier domein, een samenleving te omschrijven - waarin de kerk dan een plaats zou toekomen - miskent dat het christelijk geloof zelf reeds een samenlevingsvorm, een sociale theorie is.

CHRISTELIJK-SOCIAAL?

Is Milbank een christelijk-sociaal denker? Het bovenstaande doet vermoeden dat Milbank geen heil meer verwacht van het socialisme. Milbank schrijft nadrukkelijk in de context van een crisis van het socialisme. Het huidige welvaartssocialisme is in niets meer te onderscheiden van kapitalisme. Dit is niet verwonderlijk, omdat zowel het socialisme als het kapitalisme theorieën zijn die het menselijk handelen

verklaren vanuit economische verhoudingen. Toch is Milbank pleitbezorger van een vorm van socialisme. Als er één aspect is van het socialisme dat Milbank waardeert is het wel dat de gemeenschap primair is en niet het individu, zoals in het liberalisme. In zijn spreken over het socialisme benadrukt Milbank dat het oorspronkelijke socialisme juist sterk christelijk geïnspireerd was. Het is deze lijn van denken die Milbank - vooral in het spoor van John Ruskin - exploreert.

KRITIEK OP NEOCALVINISME

Wat kunnen wij met het denken van John Milbank voor een hedendaagse christelijke politiek? In een reactie op de gereformeerde theoloog James Smithii kritiseert hij de eenzijdigheid van een Kuyperiaanse lijn in het denken over christelijke politiek. In het neocalvinisme vinden we een nadruk op de onderscheiding van levenskringen. In een tijd van voortschrijdende secularisatie kan dit ertoe leiden dat christenen zich opsluiten in hun eigen kring en de samenleving als geheel uit het oog verliezen. Een tweede punt van belang is dat Milbank sterk historisch denkt. In het neocalvinisme wordt juist statisch gedacht in termen van schepselmatige kringen. De secularisatie komt hierdoor niet scherp in beeld als kernprobleem van de christelijke politiek. Heeft het christendom algemene relevantie, of is het slechts de overtuiging van een minderheid?

PHILLIP BLOND

Milbank doorbreekt een traditioneel links - rechts denken en laat zien dat een waarlijk christelijk-sociaal denken deze vertrouwde distincties overstijgt. Hoewel Milbank een vorm van christelijk socialisme nastreeft, staat hij in Groot-Brittannië, met zijn nadruk op traditionele waarden en gemeenschappen, juist dicht bij de huidige conservatieve regering. Zijn leerling Phillip Blond wordt zelfs gerekend tot de kring van adviseurs rond de Britse premier David Cameron.⁵

Een christelijk-sociaal denken zal volgens Milbank primair een kerkelijk denken zijn, vanuit de gemeenschap die de kerk reeds is, worden verbindingen gelegd met de cultuur. Het gaat om de zichtbare aanwezigheid van de kerk in deze wereld. Deze meer theocratische lijn van denken is volgens mij de belangrijkste uitdaging voor het huidige christelijk-sociale denken. ■

Ruim baan voor gerechtigheid in een seculiere tijd

DOOR GEERT JAN SPIJKER

De ChristenUnie wil zich inzetten voor gerechtigheid in het publieke domein. Maar wat is gerechtigheid en hoe kan dat vormgegeven worden in onze seculiere tijd?

De boeken van Tim Keller en Charles Taylor kunnen behulpzaam zijn bij het beantwoorden van die vragen. Ergens is het wat oneerbiedig om het monumentale *Een seculiere tijd* van Taylor samen met een ander boek te bespreken. Maar met het vooruitzicht op een uitgebreidere WI-publicatie naar aanleiding van zijn studie moet het kunnen. Centraal bij beide auteurs staat het gesprek met deze tijd. En zoals dat gaat met een goed gesprek, wordt er eerst aandachtig geluisterd. Wat leeft er in onze cultuur? Wat betekent het voor christenen om te leven in een seculiere omgeving? Beide auteurs ontmaskeren dogma's van het dominante secula-

risme, maar zijn evengoed kritisch naar christenen. Wat kan de ChristenUnie leren van een protestantse theoloog en een katholieke filosoof?

KELLER: ZELFKRITIEK

Tim Keller (predikant in New York) werd bekend bij een breed publiek door zijn apologetische boek *In alle redelijkheid* (2008). *Ruim baan voor gerechtigheid* is wederom een voltreffer. Zijn passie voor het onderwerp, jarenlange pastorale ervaring en brede intellectuele vorming komen prachtig samen en maken het boek tot een overtuigend geheel. Zijn boodschap is kortweg: recht doen hoort bij

DOOR RICHARD STEENVOORDE

Het denken van Thomas van Aquino (1225-1274) heeft onmiskenbaar een grote invloed gehad op het politieke denken. Die invloed ligt opmerkelijk genoeg niet in de middeleeuwen zelf, maar aan het eind van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Maar hoe kwam dat? En is zijn denken vandaag nog relevant?

CONTEXT: DE DERTIENDE EEUW

Sinds de moord op Thomas Becket in 1171 en de geboorte van Thomas van Aquino in 1225 was de situatie in Europa er niet rustiger op geworden. De crisis in de Europese politiek en cultuur leek zich te verstevigen. Voor de poorten van Europa stond de dreiging van een zelfbewuste islam. Binnen de poorten werd de christelijke cultuur bedreigd door ketterijen. In Frankrijk was de Midi in de greep van een beweging die later zou worden aangeduid als 'de kartharen'. De oude (hervormde) kloosterordes wisten zich geen raad met de ontwikkelingen. Nieuwe vormen van religieus leven kwamen op en lieten zich op straat zien: Fransiscanen en Dominicanen.¹ Kruistochten werden afgewisseld met de strijd van de Duitse keizer om de pausen naar zijn hand zetten. De Franse koning was bereid om de kerk te helpen, maar alleen als het zijn eigen macht over de kerk zou versterken.²

Thomas werd geboren in het kasteel van Roccasecca in Italië. Zijn familie had politieke ambities en stond aan de kant van de keizer.³ Omstreeks 1230 werd Thomas naar de Benedictijner abdij van Montecassino gestuurd waar hij 8 jaar lang zou studeren. Maar de abdij werd het middelpunt van de strijd tussen keizer en paus en werd in 1239 bezet. Thomas' ouders sturen hem dan naar een opleiding in het door de keizer geregeerde Napels. Napels kende in die tijd een bruisende wetenschappelijke cultuur. Hier kwam Thomas in aanraking met het Griekse denken van Aristoteles, de islamitische filosofie van Abu 'l-Walud Muhammad ibn Ahmad ibn Rushd (1126-1198), beter bekend als Averroes, en de Joodse filosofie van Maimonides (1135-1204). Ook maakte hij kennis met de Orde der Predikheren (Dominicanen). De idealen van de Dominicanen, armoede, onderwijzen en prediking, bevielen

Thomas. Zijn familie probeerde hem nog tegen te houden, maar Thomas zette door en werd Dominicaan.

EEN DOMME OS

Al vrij snel werd Thomas naar Parijs gestuurd om daar verder te studeren. Hij was op dat moment een stevig gebouwde kerel die in ieder gezelschap opviel. Maar wat nog meer opviel was zijn afzijdig-

domme os

DE INVLOED VAN THOMAS OP ONZE SOCIALE RECHTSSTAAT. MIDDELEEUWSE BIJDAGEN AAN DE RECHTSSTAAT (DEEL 3)

heid van iedere discussie. Zijn medestudenten begonnen zich af te vragen of hij eigenlijk wel iets begreep van wat er tijdens de colleges gezegd werd en gaven hem de bijnaam 'de domme os'. Een anekdote uit die tijd vertelt hoe een medestudent trachtte Thomas de grondbeginselen bij te brengen van de logica. Hij sprak daarbij zoals een volwassene tot een peuter. Thomas bedankt hem voor zijn uitleg en de student ging onverdroten

verder. Totdat hij bij een passage kwam waar hij zelf nog niet helemaal uit was. Thomas merkte het ongemak en was lang stil. Uiteindelijk, zo schreef een biograaf, "overwon zijn liefde voor waarheid zijn bescheidenheid". Voorzichtig suggereerde Thomas, al hakkend en stamelend, een oplossing, die de juiste was, de student in verbijstering achterlatend.⁴ Ook de docent, Albertus Magnus (1200-1280) begon in te zien dat de stille student bijzondere gaven

had. Tegen een aantal studenten die de spot met Thomas dreven merkte hij op “Jullie kunnen hem een domme os noemen. Maar ik zeg je dit: deze domme os zal eens zo luid brullen dat het de hele wereld zal vullen”.⁵

Tijdens zijn leven schreef Thomas één echt politiek werk: *De Regno*, een vorstenspiegel voor de koning van Cyprus (1267). Daarnaast schreef hij de *Summa contra Gentiles*. Aan het eind van zijn leven werkte hij aan een leerboek voor jonge studenten. Het is dit leerboek, de *Summa Theologica*, dat het meeste invloed zou gaan hebben op het katholieke politieke denken van de 19e en 20e eeuw.

GELOOF EN REDE

In de *Summa Theologica* heeft Thomas geprobeerd om een synthese van het christelijk filosofisch en theologisch denken te maken. In deze synthese maakte hij ook gebruik van het herontdekte werk van Aristoteles, Averroes en Maimonides. Met name het gebruik van Aristoteles werd gewantrouwd. Dat was niet omdat hij een pre-christelijke filosoof was. Chesterton wijst erop dat tot die tijd de Griekse filosofie van Plato, via de kerkvaders, het kerkelijk denken op allerlei fronten had beïnvloed. Deze Platoonse geest had echter ook een negatieve keerzijde voor het kerkelijk denken. De theologie en de opvattingen over God begonnen te vergeestelijken. Dat wil zeggen, de geestelijke aspecten werden positief gewaardeerd, en de menselijke dimensie werd negatief beoordeeld of verdween zelfs geheel uit beeld. Op grond van Aristoteles koos Thomas voor een andere aanpak. Hij begon het denken bij concrete ervaringen en waarnemingen. Zijn theologie en filosofie gaat uit van een positieve waardering van menselijke ervaringen en waarnemingen (vandaar dat hij ook niet-christenen citeert) en een rationele aanpak van het denken. Voor hem hoorden geloof en rede bij elkaar: *fides et ratio*.

WETTEN EN GRENZEN

Eén van de kerntaken van de politiek is het zorgdragen voor goede wetgeving. Maar wat is goede wetgeving? Om die vragen te beantwoorden moeten we eerst vaststellen wat Thomas bedoelt als hij in de *Summa Theologica* spreekt over de wet. Een wet is volgens Thomas een bepaalde regel en maat van handelingen waardoor iemand wordt aangezet of van handelen wordt afgehouden. De wet vindt zijn oorsprong in de menselijke rede.

De rede wil namelijk altijd zaken ordenen met het oog op een bepaald doel.⁶ Deze opvatting wordt gekleurd door het natuurrecht. Natuurrecht, kort en goed, is recht dat van nature, zonder menselijk toedoen, geldt. Volgens Thomas kan de menselijke rede dit natuurrecht ontdekken en vervolgens in het wetgevingsproces toepassen.

- Wat is het uiteindelijke doel van de wet? Hier maakt Thomas een vergelijking met de goddelijke wet. Het doel van de goddelijke wet is om de mensvriendschap te laten sluiten met God. Het doel van de menselijke wet is om vriendschap tussen mensen mogelijk te maken.⁷

- Het recht van het politieke gezag om wetten uit te vaardigen berust op sociale behoeften die onlosmakelijk aan de menselijke natuur zijn verbonden en niet alleen op de slechte neigingen die aan de zondeval zijn te wijten.⁸ Volgens Thomas heeft een wet eerst en vooral betrekking op het gemeenschappelijke goede van mensen (*bonum commune*). Daarom meent hij ook dat de gehele gemeenschap, of in ieder geval een behartigend deel, betrokken moet zijn bij het vaststellen van de wet.⁹

Wetten moeten rechtvaardig zijn. Onrechtvaardig zijn wetten die in strijd zijn met wat goed is voor de mens. Daarom kunnen onrechtvaardige wetten bij Thomas het geweten niet binden. Dit idee hebben Luther en Calvijn verder uitgewerkt bij het denken over een recht van verzet. Ook dominee Martin Luther King (1929-1968) beriep zich bij zijn oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid regelmatig op Thomas in de strijd voor gelijke burgerrechten voor zwarte Amerikanen.¹⁰

Er zijn ook grenzen aan het wetgevingsproces en het optreden van de politiek. Volgens Thomas gaat de politiek niet over alles. Er zijn terreinen waar de staat zich niet in kan en mag mengen.¹¹ De mens is er niet voor de staat, maar de staat voor de mens.

VEROORDELING, VERGETELHEID EN HERONTDEKKING

Velen zagen het denken van Thomas als een bedreiging. De controversen begon al tijdens zijn leven, maar werd steviger na zijn dood. In 1277 werden veel van zijn opvattingen veroordeeld door de bisschoppen van Parijs en Canterbury. Na zijn heiligverklaring in 1323 werden deze veroordelingen weer ongedaan gemaakt. Kort daarop werden de werken van Thomas de officiële leer binnen de

'DANKZIJ ZIJN KENNIS VAN THOMAS WIST BISSCHOP MUSKENS HET PUNT TE MAKEN DAT ER OP ALLE GOEDEREN VAN DE AARDE EEN SOCIALE HYPOTHEEK RUST EN DAT HET RECHT OP LEVEN BELANGRIJKER IS DAN HET RECHT OP EIGENDOM'

Dominicaanse Orde. Maar het was toen slechts één van de mogelijkheden in het kerkelijk denken. In de veertiende eeuw was er een strijd tussen de Thomisten, de Scotisten (die de opvattingen van Johannes Duns Scotus volgden), de volgelingen van Giles van Rome – samen de *via antiqua* genoemd –, en de opvattingen van de nominalisten – die bekend stonden als de *via moderna*.¹²

Op politiek vlak betekende deze strijd een desintegratie van de katholieke synthese. Deze werd versterkt door politieke ontwikkelingen (de val van Constantinopel in 1453, de opkomst van de steden en het verval van de macht van de pausen). Bijna overal verdween het denken van Thomas onder de lagen stof van de geschiedenis. Deze situatie duurde tot 1879.

In de 19e eeuw zag de rooms-katholieke kerk zich steeds indringender voor de vraag gesteld hoe zij zich tot de moderne tijd, de cultuur, de filosofie en de (Bijbel)wetenschappen moest verhouden. Grote maatschappelijke processen zoals de eenwording van Italië (en het daarmee gepaard gaande verlies van de pauselijke staten), de industrialisatie en het opkomend Marxisme voerden de druk op. Was het nog mogelijk om een eigen christelijk – katholiek – geluid te laten horen? De eerste encycliek van paus Leo XIII (1878-1903) stelt hierover indringende vragen. Een jaar later komt het eerste antwoord: de kerk moest op zoek naar een synthese met behulp van de methoden van Thomas van Aquino (encycliek *Aeterni Patris*).

SOCIALE LEER

Eén van de eerste toepassingen van het denken van Thomas is in het antwoord van de Rooms-katholieke Kerk op de Sociale kwestie. In 1891 schrijft Paus Leo XIII dan een eerste encycliek over de sociale kwestie: *Rerum Novarum* (Over de nieuwe dingen). Deze encycliek werd de opmaat voor een nieuwe manier van een katholieke betrokkenheid bij de wereld: de Sociale Leer. In datzelfde jaar sprak Abraham Kuypers het eerste Christelijk Sociaal Congres toe. De kerken konden zich niet langer afzijdig houden van het lot van de arbeiders.¹³

Vooral in de eerste encyclieken, waarmee de grondslag voor de sociale leer werd gelegd, speelde het denken van Thomas een grote rol. *Rerum Novarum* zette zich af tegen het socialisme, maar kwam ook met een eigen, op Thomas geënte, theorie van eigendomsrechten. In deze visie is

SAMENVATTING

- Stille theoloog richtte politieke filosofie op het algemeen welzijn (*bonum commune*)
- Uiteindelijk doel menselijke wetten is het bevorderen van vriendschap
- Mensenrechtenverdrag en 'broodje van Muskens' zijn concrete uitwerkingen.

Mr. Dr. Richard A.J. Steenvoorde is *Jurist voor de RK-kerkprovincie en Visiting Fellow Blackfriars Hall, Universiteit van Oxford.*

Dit is aflevering 2 in een serie over middeleeuwse bijdragen aan onze rechtsstaat. De serie beoogt aan te tonen dat de middeleeuwen een belangrijke periode is geweest voor het huidige politieke denken en voor onze democratische rechtsstaat. Veelal wordt de middeleeuwse bijdrage ontkend of genegeerd. In deze serie probeert Richard Steenvoorde deze vergeten geschiedenis voor een breder publiek te ontsluiten.

eigendom belangrijk en zelfs noodzakelijk voor het menselijk leven. Tegelijkertijd is het eigendomsrecht niet absoluut.¹⁴ Hierin volgt Thomas de vermaning uit 1 *Timóteüs*:

“Vermaan de rijken van deze wereld dringend niet hoogmoedig te zijn en hun hoop niet te stellen op ongewisse rijkdom, maar op God die ons rijkelijk te genieten geeft. Zeg hen dat zij wel doen, zich verrijken door goede daden en vrijgevig zijn en milddadig.”

In plaats van eigendom van de rijken af te nemen (wat het communisme voorstond) riep de kerk de rijken op hun verantwoordelijkheid voor de armen te nemen, omdat zij slechts rentmeesters waren van hun rijkdom. Daarnaast formuleerde *Rerum Novarum* een recht van arbeiders om zich te verenigen in vakbonden, een eigen rechtstheorie en opvattingen over de rol van de Staat.

Rerum Novarum had grote invloed op het denken en doen van de priester Hermanus Schaepman (1844-1903) die in 1880 in de Tweede Kamer werd verkozen en trachtte katholieke kamerleden te verenigen in een politieke partij. Schaepman en zijn geestverwanten verwierpen de klassenstrijd en verdedigden de samenwerking tussen werkgevers en arbeiders. Zij kwamen op voor het recht van

een vrije kerk en vrije scholen en verenigingen.¹⁵ De door het Thomisme geïnspireerde sociale leer van de kerk zou tot de jaren zestig de grondslag van de Rooms-Katholieke Staatspartij (later de KVP) vormen. Ook in andere landen in Europa kreeg de sociale leer een directe vertaling in de opkomende christen-democratische partijen.¹⁶

MENSENRECHTEN (MARITAIN)

Na de Tweede Wereldoorlog zou het denken van Thomas een nieuwe politieke arena betreden, namelijk dat van de mensenrechten. Dit was het werk van de Franse filosoof en diplomaat Jacques Maritain (1882-1973). Maritain is daardoor misschien wel de meest invloedrijke Thomist van de twintigste eeuw. Centraal in het denken van Maritain stond de menselijke waardigheid.¹⁷ Van Thomas had hij geleerd dat er een zekere balans moet zijn tussen de waardigheid en het recht van het individu en het recht van de gemeenschap.

Redenerend vanuit de waardigheid van ieder mens stelt Maritain dat een goede samenleving van vrije mensen vier kenmerken kent.¹⁸ Ten eerste is ze personalistisch, mensen zijn personen die leven in gemeenschap. Hun waardigheid gaat boven de gemeenschap uit. Ten tweede kunnen mensen niet los van de gemeenschap gezien worden. Personen neigen van nature tot samen leven en samen werken. Ten derde is een samenleving pluralistisch. Een mens ontwikkelt zich niet binnen één gemeenschap, maar binnen een onuitputtelijke reeks van gemeenschappen: het gezin, de kerk, de school, de sportvereniging... Sommige van deze gemeenschappen vallen binnen het bereik van de staat, andere stijgen er boven uit. Tenslotte is een samenleving christelijk. Dat betekent niet dat iedereen christen hoeft te zijn, maar wel dat zij God erkent als de primaire bron van de politieke samenleving en alle mensen.

In 1948 werd Maritain door Frankrijk als vertegenwoordiger naar Amerika gezonden voor de UNESCO-vergadering die de opdracht had een Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens op te stellen. De grote vraag waar de deelnemers uit de verschillende landen voor stonden was wat de grondslag zou moeten zijn voor universele mensenrechten? Verschillende theorieën werden geopperd, maar de deelnemers konden het niet eens worden. De Nederlandse delegatie wilde bijvoorbeeld dat er verwezen zou worden naar een hemelse grond-

slag, maar dit was voor niet-Christenen onaanvaardbaar.¹⁹ Ook Maritain's opvattingen over de christelijke grondslag voor het politieke gezag leken onaanvaardbaar. Geïnspireerd door Thomas kwam Maritain tot de volgende aanpak. Hij stelde dat het geen zin had om een overeenstemming te krijgen over de theoretische grondslagen voor het respect voor menselijke waardigheid en de mensenrechten. Maar het was wel mogelijk om in concrete gevallen overeenstemming te bereiken over welke concrete zaken noodzakelijkerwijs beschermd of verboden zouden moeten worden:

Tijdens een der vergaderingen ... waarop de Rechten van de mens werden besproken, merkte iemand vol verbazing op dat verdedigers van radicaal tegenovergestelde ideologieën tot een overeenkomst waren gekomen over een reeks van rechten van de mens. Ja, wij zijn het over deze rechten eens, antwoordden ze, op voorwaarde dat men ons niet vraagt waarom. Want bij dit 'waarom' begint de onenigheid.²⁰

Het concept van de menselijke waardigheid werd hierbij een linguïstisch symbool dat meerdere gezichtspunten kon bevatten waardoor een concreet politiek statement kon worden gemaakt op een klaarblijkelijk gedeelde grondslag. Dit maakt menselijke waardigheid niet tot een 'hol' begrip, maar juist een overvol begrip omdat er zoveel verschillende invullingen aan kunnen worden gegeven.²¹ Niemand, ook de christenen niet, werd hierdoor gedwongen om zijn eigen overtuiging op te geven. Tegelijkertijd lag er bij iedere levensovertuiging nu de opdracht om uit te leggen hoe zij de mensenrechten konden steunen.²²

HET BROODJE VAN MUSKENS

In 1996 baarde bisschop Tiny Muskens van Breda groot opzien in de media, en veel ergernis in de politiek, toen hij iets herhaalde dat hij op de lagere school al had geleerd: "Als iemand zo arm is dat hij vandaag zichzelf en zijn kinderen niet in leven kan houden, dan mag hij van Onze Lieve Heer een broodje wegpakken."²³

Was dit een onhandige uitglijder van een net geïnstalleerde bisschop? Werden hier de grenzen tussen kerk en staat overschreden? Het land leek even te klein. Toch deed de bisschop niets anders dan herhalen wat de Thomas al opgemerkt had, namelijk dat in uiterste noodzaak alle bezit gemeenschappelijk is.²⁴ Ook de Katechismus van

‘VELEN ZAGEN HET DENKEN VAN THOMAS TIJDENS EN NA ZIJN LEVEN ALS EEN BEDREIGING. IN 1277 WERDEN VEEL VAN ZIJN OPVATTINGEN VEROORDEELD DOOR DE BISSCHOPPEN VAN PARIJS EN CANTERBURY.’

de Rooms-Katholieke Kerk houdt dit standpunt vast en stelt dat het moet gaan om een dwingende en klaarblijkelijke noodtoestand, waarbij het enige middel om te voorzien in onmiddellijke en essentiële behoeften (voedsel, kleding, huisvesting) erin bestaat om te beschikken over en gebruik te maken van de goederen van derden.²⁵ Dankzij zijn goede kennis van Thomas wist de bisschop het punt te maken in het publieke debat dat er op alle goederen van de aarde een sociale hypotheek rust en dat het recht op leven belangrijker is dan het recht op eigendom. De felle reacties van premier Kok en Frits Bolkestein hielpen vervolgens om de discussie verder op gang te brengen.²⁶

BETEKENIS VAN THOMAS VANDAAG

Is er, los van incidenten en spraakmakende personen, structureel meer te verwachten van het denken van Thomas van Aquino in de discussie over de toekomst van onze rechtsstaat? Om die vraag te kunnen beantwoorden wil ik een paar ontwikkelingen kort aanstippen. Vooropgesteld, het denken van Thomas is in het gewone universitaire leven iets exotisch geworden en komt zeker in de studie van recht en politiek nauwelijks meer aan bod. Maar er lijkt verandering in de lucht te hangen. De vertaling van rechtsfilosoof Martin Buijsen van het deel uit de Summa over de wet, kent nu al meerdere herdrukken en wordt in diverse universitaire cursussen besproken.²⁷ Internationaal is het debat weer aangewakkerd door het werk van de Australische filosoof John Finnis over de betekenis van het natuurrecht in de thomistische traditie.²⁸ En ook binnen de rooms-katholieke kerk is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor de natuurrechtstheorie.²⁹

Kortom, er liggen kansen voor een hernieuwde bijdrage vanuit het denken van Thomas in de discussie over de toekomst van de moderne rechtsstaat. Die bijdrage zal niet eenduidig zijn. Dat wordt veroorzaakt door het feit dat de jongste generatie Thomisten eigenlijk ‘freelance’ Thomisten zijn. Men staat niet zozeer in een bepaalde school maar heeft zich veelal het denken van Thomas zelfstandig eigen proberen te maken.³⁰ Deze dynamiek zorgt ervoor dat het laatste woord over de bijdrage van het denken van Thomas van Aquino aan de opkomst van de moderne rechtsstaat en haar toekomst in een globaliserende wereld nog lang niet gesproken is. ■

EINDNOTEN

- ¹ G.K. Chesterton, *St. Thomas Aquinas*, London: Hodder and Stoughton (1962), p. 58.
- ² Zie voor een boeiende beschrijving over deze strijd tussen pausen en vorsten: J.J. Norwich, *The Popes. A history*, London: Chatto & Windus (2011), Hoofdstuk 14.
- ³ In 1254 kozen ze de zijde van de paus.
- ⁴ Chesterton (1962), p. 54.
- ⁵ Chesterton (1962), p. 56.
- ⁶ ST 1a2ae 90.
- ⁷ ST 1a2ae 99.2.
- ⁸ A. Hoogerwerf, *Christelijke denkers over politiek. Een oogst van 20 eeuwen*, Baarn: Ten Have (1999), p. 72.
- ⁹ ST 1a2ae 90.3.
- ¹⁰ Hoogerwerf (1999), p. 73.
- ¹¹ ST 1a2ae 21.3.
- ¹² F.C. Copleston, *Aquinas*, Londen: Pelican (1975) p. 243-244.
- ¹³ <http://www.christenhistorici.nl/content/20021258/Het%20Eerste%20Christelijk%20Sociaal%20Congres>
- ¹⁴ ST 2-2, Q 66.
- ¹⁵ H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de Christen-democratie*, Budel: Damon (2003), p. 109.
- ¹⁶ S. N. Kalyvas, *The rise of Christen Democracy in Europe*, Ithaca/Londen: Cornell University Press (1996)
- ¹⁷ Zie: J. Maritain, *Mens en Staat*, Tiel: Lannoo (1966)
- ¹⁸ A. Hoogerwerf, *Christelijke denkers over politiek*, Baarn: Ten Have (1999), pp. 113-114.
- ¹⁹ C. McCrudden, Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights, *The European Journal of International Law*, Vol. 19, no. 4 (2008), p. 678.
- ²⁰ J. Maritain (1966), p. 90.
- ²¹ McCrudden (2008), p. 678.
- ²² In 1961 schreef paus Johannes XXIII de encycliek *Mater et Magistra* waarin hij een katholieke visie op de mensenrechten presenteerde.
- ²³ A. Broers, *In gesprek met bisschop Muskens: elk mens heeft een naam, pleidooi voor een sociaal Europa*, Zoetermeer: uitgeverij Meinema (1997), p. 20.
- ²⁴ ST 2-2, 66 a.7.
- ²⁵ Catechismus van de Katholieke Kerk, no. 2408.
- ²⁶ A. Broers, *Wees niet bang. Het levensverhaal van Tiny Muskens*, Uitgeverij Valkhof Pers (2004), p. 315.
- ²⁷ Thomas van Aquino, *Over de Wet*, Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Martin Buijsen, Zoetermeer: Meinema, vierde druk (2005).
- ²⁸ J. Finnis, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford: Clarendon Press 1980 (1989).
- ²⁹ Internationale Theologencommissie, *A la reserche d'une ethique universelle : nouveau regard sur la loi naturelle*, (2008), www.vatican.va.
- ³⁰ R. McInnery, *Aquinas*, London: Polity Press (2004), p. 151.

christenen. Meteen op de eerste pagina staat dat "de genade van Jezus Christus, waar die werkelijk ervaren wordt, een mens onvermijdelijk doet jagen naar gerechtigheid op aarde." (9)

Hier zit meteen een pijnpunt. Keller constateert veel dienstbaarheid en sociale betrokkenheid bij christenen, maar die raakt vaak niet hun persoonlijk leven. "De betrokkenheid heeft vaak geen invloed op hun bestedingspatroon, op hun carrière, op de keuze voor een woonomgeving en hoe ze daar leven, op wat voor vrienden ze zoeken." (10) Slik. Ook christenen zijn kennelijk zo grondig geïnfecteerd door de consumptiecultuur dat ze er geen afstand van kunnen nemen, of er niet meer van bewust zijn dat ze afstand zouden moeten nemen. Het begint dus met zelfkritiek. Kunnen en willen wij ons wel onttrekken aan de dominante cultuur als het gaat om inzet voor gerechtigheid? Mag het wat kosten?

KWETSBALENKWARTET

De Bijbel staat bol van de passages over recht en gerechtigheid. Lees de wetten en luister naar de profeten. Dan gaat het bijvoorbeeld over *misjpat*: geef de mensen wat ze toekomt. "Keer op keer staat *misjpat* voor de belangen van weduwen, wezen, immigranten en armen - de vier categorieën die samen wel eens 'het kwetsbarenkwartet' zijn genoemd. (...) Vandaag zou dit kwartet worden uitgebreid met vluchtelingen, allochtone werknemers, daklozen, en veel alleenstaande ouders en ouderen." Hoe we met deze groepen omgaan is niet slechts kwestie van (tekort aan) liefde, maar van rechtvaardigheid. "God geeft liefde en bescherming aan mensen met de minste economische en maatschappelijke macht, en dat moeten wij ook doen. Dat is de betekenis van 'recht doen'." (26) God heeft passie voor recht, dat zit in zijn karakter. God heeft hart voor de machtelozen. Christenen moeten dat dus ook hebben, hartstochtelijk begaan zijn met het lot van zwakken en verdrukten, zich inzetten voor een leven in rechte verhoudingen (*tzedakah*). Gerechtigheid is de toestand waarbij mensen met God op goede voet staan en zich daarom inspannen om alle andere verhoudingen in het leven recht te zetten (31).

NEDERLAND IS GEEN ISRAËL

Israël kreeg opdracht een cultuur te scheppen van sociale rechtvaardigheid, wij dus ook? Keller is voorzichtig: "De wetten voor sociale gerechtigheid

in het oude Israël waren voornamelijk richtlijnen voor relaties tussen gelovigen. Israël was een natie-staat waarin van alle burger verwacht werd dat zij de gehele wet van God in acht namen en God van harte verheerlijkten. Dit is niet de situatie van onze samenleving vandaag." (45) Tegelijk zien we in de Bijbel voorbeelden (Daniel, Amos) dat niet-christelijke overheden worden verzocht recht te doen, niet corrupt te zijn, niemand om te kopen, etc. Dat geldt dus ook voor Nederlandse politici. Keller vertaalt in het verlengde hiervan diverse voorbeelden (aren-lezen, tienden, manna) op interessante wijze naar onze hedendaagse context. Overheden en bedrijven kunnen daar ook nu van leren.

POLITIEKE PATSTELLING

Keller geeft nuttige suggesties, maar is beducht voor al te gemakkelijke toepassingen. De Bijbel laat zich niet voor linkse of rechtse politieke karretjes spannen. "De Bijbelse wetten voor landgebruik doorkruisen alle grote hedendaagse economische modellen. Ze geven voedsel aan scherpe kritiek op (1) een etatisme dat geen oog heeft voor het kostbare goed van persoonlijke wortels en (2) een ongebreideld individualisme waarbij het individu zich handhaaft ten koste van de gemeenschap." (53) Hier spreekt de auteur duidelijk vanuit zijn Amerikaanse context, waarin een (christelijk) alternatief ontbreekt dat de mens-in-relaties centraal zet. Keller benadrukt in lijn met de Bergrede dat privé-moraal en sociale gerechtigheid niet losgekoppeld moeten worden, zoals dat in de Amerikaanse politiek gebeurt (75-76).

Gerechtigheid wordt gemakkelijk ingezet door heel verschillende partijen. Zowel voor- als tegenstanders van abortus kunnen zich er bijvoorbeeld op beroepen. Dit betekent een patstelling. Volgens Harvard-filosoof Sandel, die Keller aanhaalt, komt dat doordat de dominante seculiere politiek neutraal pretendeert te zijn. "Achter alle ideeën over rechtvaardigheid zitten geloofsvooronderstellingen die ten diepste van religieuze aard zijn, en veelal niet onderkend." (168) Sterker, het is zo dat "volgens seculiere omgangsregels, die vooral op regeringsniveau, in de politiek en aan de universiteit heersen, nooit iemand religieuze overtuigingen naar voren mag brengen in openbare debatten." Dat mag alleen in 'neutrale' termen, die echter waarden geladenheid verbloemen. Zo smokkelen liberalen hun overtuiging het publieke debat in. Sterker: liberalen

kunnen hun waarden vaak niet eens onder woorden brengen. Zo komen we niet verder.

GESPREKSHEROPENING

Hoe dan wel? Allereerst is het van belang dat ieders diepste overtuigingen en motieven weer ter sprake kunnen worden gebracht in het publieke domein. Als we weer mogen praten over echte verschillen kunnen we ook de eindeloze verdeeldheid – die zeker in de VS hopeloos lijkt - te boven te komen. Ook inbreng van een uitgesproken christelijke visie is moet mogelijk zijn, met bijvoorbeeld de notie dat ieder mens gelijkwaardig is, want naar Gods beeld geschapen (100). Dat inbrengen moet niet alleen mogelijk zijn, maar is ook hard nodig. Pragmatisme en relativisme hebben de slavernij niet beëindigd! Daarnaast moeten we beseffen dat we kunnen leren van elkaar. Er is bij iedereen wel besef van ware gerechtigheid (Keller wijst hier op de algemene genade). Christenen kunnen leren van het goede van bestaande theorieën over gerechtigheid (utilisme, liberalisme, conservatisme), al moeten ze er niet in opgaan.

CHARLES TAYLOR: EEN SECULIERE TIJD

Waar Keller een korte aanzet tot gespreksheropening doet, komt Taylor met een grootse en veelomvattende poging. De Canadese filosoof, die eind jaren tachtig beroemd werd door zijn studie *Sources of the self*, probeert het verhaal van de moderne geschiedenis opnieuw te vertellen. Met *A secular age*, waarmee hij de Templeton Prize (de religieuze variant van de Nobelprijs) won, levert hij een genuanceerd, maar ook stevig weerwoord tegen

oppervlakkig liberalisme en opdringerig atheïsme. Onze tijd kent een dominante cultuurvisie die uitgaat van het secularisatieverhaal. Dat verhaal komt erop neer dat de natuurlijke, zichtbare werkelijkheid de enige werkelijkheid is. God bestaat niet, is niet meer nodig. Door wetenschappelijke vooruitgang hebben we ons bevrijd van geloof. De moderniteit betekent het einde van religie. Taylor: "de veronderstelling van ongelof is in steeds meer milieus dominant geworden en heeft de alleenheerschappij verworven in bepaalde cruciale milieus, bijvoorbeeld in het academische en intellectuele leven (...)." (55) En in de politiek, zou ik daaraan willen toevoegen. Tegen dit verhaal verzet Taylor zich met kracht. "De verklaring van het lijnrechte pad naar de moderne seculariteit kan niet worden volgehouden. In plaats daarvan geef ik hier een zigzagweergave die wemelt van onbedoelde consequenties." (157)

HISTORISCH OVERZICHT

Het boek van Tim Keller is dun, zijn betoog direct en doelgericht. Dat alles kunnen we van *Een seculiere tijd* niet zeggen. In een uitvoerige (iemand zei: meanderende) schets van de ontwikkelingsgang van de moderniteit laat Taylor zien hoe de relatie tussen geloof en rede, kerk en samenleving zich heeft ontwikkeld. De centrale vraag is: hoe kan het dat in 1500 Godsgeloof vanzelfsprekend was en dat geloof in God nu slechts een optie is? Taylor's antwoord is van grote rijkdom en ik kan hier uiteraard slechts een tipje van de sluier oplichten (tip: lees het boek!). Hij schetst de overgang van de late middeleeuwen, waarin Godsgeloof evident was, naar het humanisme en de reactie daar weer op in de vorm van een sceptisch antihumanisme (Nietzsche). In deze hele ontwikkelingsgang neemt de diversiteit in geloofsrichtingen alsmaar toe.

VAN MOBILISATIE NAAR AUTHENTICITEIT

De verscheidenheid aan opvattingen neemt pas echt toe in de negentiende eeuw, het tijdperk van mobilisatie (1800-1960). Een tijd van hecht georganiseerde collectieven (in Nederland: gereformeerden, socialisten, katholieken) met een directe relatie tot de politiek. De gereformeerden emancipeerden en organiseerden zich bijvoorbeeld onder leiding van Kuiper met een calvinistisch Nederland als ideaal. In de groep was een sterk gevoel van betrokkenheid, naar buiten toe wantrouwen. De sterke koppeling tussen geloof en nationale beschaving

'HET TIJDPERK WAARIN WE LEVEN IS SCHIZOFREEN. TAYLOR: "HET IS ALSOF VEEL MENSEN DE BOODSCHAP VAN CHRISTUS WILLEN HOREN, WILLEN DAT ZE ERGENS VERKONDIGD WORDT, AL WILLEN ZE HAAR NIET VOLGEN."

valt weg halverwege de twintigste eeuw, als het tijdperk van authenticiteit aanbreekt (hoofdstuk 13).

IEDER ZIJN ZIN

Het tijdperk van authenticiteit kenmerkt zich door massale individualisering. Ieder mens heeft een eigen manier om zijn menselijkheid te ontdekken en te realiseren (627). Niemand moet zwichten voor aanpassing aan iets dat van buitenaf wordt opgelegd. Er is een groeiend besef van recht zich te verzetten tegen burgerlijke regels. Je moet authentiek zijn en aan de echtheid van je gevoelens beantwoorden. Doe je dat niet, dan is dat immoreel, want verraad aan jezelf (645). Ook levensbeschouwing individualiseert. Elk mens heeft zijn eigen religie. Godsgeloof is een optie geworden, een van de zeer vele opties op de zingevingsmarkt. Daardoor bestaat onwankelbaar geloof bijna niet meer. Waarom zou mijn (on)gelovige buurman niet gelijk hebben?

BETWIST GEZAG

In een authenticiteitscultuur heeft gezag het moeilijk. Kerk, overheid, ouders, rechters, wetenschap: alle instituties staan onder druk. Zeker als men grenzen wil aangeven, iets over een gedeelde moraal wil zeggen, naast rechten ook plichten wil benoemen, naast individuele autonomie ook verbinding bespreekbaar wil maken. Tegelijk is er in deze tijd, die eerder pluralistisch dan seculier is, een grote behoefte aan zingeving. Juist ook onze tijd met zijn schijnbare afgeslotenheid van de hemel en gebrek aan vanzelfsprekendheden, heeft behoefte aan grote, hoopgevendende verhalen. Het is tekenend dat waarden en normen voortdurend het grootste

vraagstuk zijn van Nederlanders. Zoeken naar richting en houvast zijn onze belangrijkste prioriteiten. Liggende kansen voor het christendom? We zullen moeten beseffen dat de omstandigheden anders zijn dan vroeger. Het tijdperk waarin we leven is schizofreen. Taylor: "Het is alsof veel mensen de boodschap van Christus willen horen, willen dat ze ergens verkondigd wordt, al willen ze haar niet volgen." (947) Enerzijds willen mensen zich op afstand houden van religie, anderzijds hebben ze er ook positieve aandacht voor. Kortom, geloof is in onze, seculiere tijd, niet weg, maar wel anders. En zeker niet vanzelfsprekend, zoals in het jaar 1500.

GEESTELIJKE BAGAGE

Hoe is het westen geworden wat het is? Taylor's noeste arbeid helpt ons onze tijd beter te verstaan door haar wording en waarden te schetsen. Veel mensen zien het controversiële van de vooronderstellingen van onze cultuur niet meer. Taylor toont aan dat er onderweg allerlei – vaak onbewuste – keuzes zijn gemaakt die ervoor hebben gezorgd dat secularisme de toon is gaan zetten. De wereld is onttoverd, heet het, en we weten niet beter. Dat beïnvloedt uiteraard ook onze politieke cultuur, waarin individuele keuzevrijheid de norm is. Maar voor inzet voor gerechtigheid is meer nodig. Een samenleving bestaat niet bij recht en markt alleen. Wat kan de ChristenUnie hier betekenen? We leven in een tijd waarin trouwe achterbannen steeds minder voorkomen en waarin de relatie geloof en politiek niet meer vanzelfsprekend is. Toch zijn er kansen, want juist christenen kunnen met hun geestelijke bagage perspectief aanreiken in een richtingloze cultuur. Daarbij zullen ze allereerst zelf handen en voeten moeten geven aan die gerechtigheid, in kerken en maatschappelijke organisaties. Maar de politiek kan niet achterblijven. Vanuit een open en hartelijke samenwerking met anderen kunnen christenpolitici zoeken naar gerechtigheid voor Nederland. In de woorden van Keller: "Christenen moeten zich geen schrille taal en houding aanmeten, maar evenmin moeten ze zwijgen over de Bijbelse wortels van hun passie voor rechtvaardigheid." (182) ■

Tim Keller
RUIM BAAN
VOOR
GERECHTIGHEID
Rechtvaardig
worden door
Gods genade

Tim Keller
Ruim baan voor
gerechtigheid
Franeker: Van Wijnen 2011
ISBN 978 90 5194 411 2
237 pagina's

Komend voorjaar hoopt het Wl een essaybundel te publiceren naar aanleiding van de thematiek van Taylor's boek. Wilt u meedenken? Mail naar denkwijzer@christenunie.nl.

Seculier Europa ontleed op bevrijdend nuchtere wijze

DOOR REMCO VAN MULLIGEN

Wilders' Fitna is 'absurd misleidend' waar deze suggereert dat islamitische terreur rechtstreeks voortkomt uit het wrede karakter van de islam. Het is niet de Koran maar de Bijbel die, naast diverse oproepen tot genocide, met het verhaal van de suïcide van Simson de perfecte legitiematie levert voor het plegen van zelfmoordaanslagen. Dat stelt Philip Jenkins in de inleiding voor de Nederlandse vertaling van *Gods werelddeel: christendom, islam en de religieuze crisis in Europa*.

De toon is meteen gezet. Jenkins' aandacht gaat vooral uit naar de vermeende opkomst van de islam. Daarmee geeft hij indirect een beeld van de échte religieuze crisis in Europa: het onvermogen van de geseculariseerde mens om met religie om te gaan, en de schijnbare doodsstrijd van het christendom.

HET CHRISTENDOM IS NIET DOOD

De ondertitel van Jenkins' uitvoerige analyse suggereert dat hij de lezer vooral inzicht zal geven in de transformatie van het christendom en het proces van secularisatie. In de eerste hoofdstukken verwijst Jenkins regelmatig naar statistieken en opinieonderzoeken, waaruit onder andere blijkt dat in moslimlanden religie het persoonlijke en publieke leven dieper doordrenkt dan in Europa. Op het eerste gezicht klinkt dat veelzeggend en het verwijst ook naar een onderliggende realiteit die klopt. Maar bij dergelijke statistieken, die de subjectieve ervaring van de ondervraagden tot norm verheffen, kunnen fundamentele kanttekeningen geplaatst worden. Jenkins doet dat niet, waardoor zijn boek soms op een wat 'journalistiek' niveau blijft steken. Secularisering is voor Jenkins een gegeven, de

vanzelfsprekende achtergrond bij zijn bespreking van hedendaagse religie in Europa. Christendom en islam verdwijnen niet, maar passen zich aan 'euro-secularisme' aan. Ook refereert hij aan *The death of Christian Britain*, het invloedrijke werk van de historicus Callum Brown, waarin deze de teloorgang van het christendom in Groot Brittannië omschrijft. Peter van Rooden poneerde een soortgelijke these in zijn artikel over 'het vreemde sterven van het Nederlandse christendom': een abrupte neergang die inzette vanaf de jaren zestig.

Hier ligt het werkelijke verhaal over de 'religieuze crisis' in Europa. Het debat onder sociologen, antropologen, theologen en historici is allerm minst beslist. De grote vraag is vooral, of religiositeit afneemt of 'slechts' transformeert. In *Gods werelddeel* neemt Jenkins duidelijk een positie in (Europa seculariseert, maar het christendom kan daar in de toekomst een antwoord op vinden). Hij verhoudt zich echter te weinig tot de andere deelnemers aan dit debat en hun posities.

Jenkins' gevoel voor nuance en historisch besef zijn echter een verademing. Terecht wijst hij erop dat het christendom door de eeuwen heen het meest innovatief en krachtig opbloeiende tijdens periodes

van neergang en verdrukking. De kerk heeft het absolute dieptepunt, de periode van de Franse Revolutie, al overleefd en dat biedt hoop. Jenkins ziet in het Europa van nu lichtpuntjes: het toenemend enthousiasme voor bedevaarten, de opkomst van de evangelische beweging en de massale toestroom van bewonderaars in Europese landen waaraan de paus een bezoek brengt. Wie roept dat het met het christendom gedaan is moet naar de geschiedenis kijken en zich ernstig achter de oren krabben.

MOSLIMEXTREMISME

De meerwaarde van *Gods werelddeel* ligt niet in de analyse van het christendom, maar in de op de islam. Hier komen de twee carrières van Jenkins samen. Na een studie geschiedenis werd hij in 1980 assistant-professor in de criminologie. Pas vele jaren later verlegde hij zijn focus naar het onderwerp van de religie. In *Gods werelddeel* neemt de analyse van islamitisch terrorisme en de reactie van Europa daarop, ruim de helft van de pagina's in beslag.

De auteur relateert: in de meeste Europese landen vormen moslims hooguit enkele procenten van de bevolking. Frankrijk en Nederland steken hier

bovenuit met 11 respectievelijk 6 procent. Jenkins haalt onderzoeken aan waaruit blijkt dat de islam hooguit zal groeien tot 10, en in enkele landen wellicht 20 procent van de bevolking. Geboortecijfers passen zich nu al aan het Westerse patroon aan. Assimilerende krachten doen hun werk. Of een christen hier troost uit moet putten valt te bezien. In feite zegt Jenkins immers: wees gerust, het seculiere individualisme dat het christendom heeft verslonden, zal ook de islam oppeuzelen.

De belangrijkste boodschap van Jenkins is echter: we hebben hier niet primair met een religieus probleem te maken. Slechts een minderheid van de islamitische extremisten onderhoudt ook werkelijk actief zijn of haar geloof. Extremisten vormen bovendien geen groot internationaal netwerk. Hierbij haalt hij de Hofstadgroep aan als typerend voorbeeld: veelal gaat het om migrantenkinderen van de tweede generatie, die los staan van de oorspronkelijke cultuur van hun ouders, maar zich ook achtergesteld voelen in het land waar ze zijn geboren en opgegroeid. Jenkins zoekt de oorzaken van radicalisering in culturele ontworteling en sociaal-economische achterstelling. Hij trekt meermalen de vergelijking met de positie van Afro-Amerikanen in de VS.

Het sterke van zijn analyse is dat het niet blijft bij een relativering: de onmiskenbare gevaren, verbonden aan islamitische terreur, worden door Jenkins uitgebreid benoemd. Ook de IRA, ETA en RAF hadden geen internationale netwerken of talrijke ideologische achterban nodig: enkele tientallen gefrustreerde jonge mensen zijn, zowel vroeger als nu, voldoende om flink wat bloedige ravage aan te richten. De

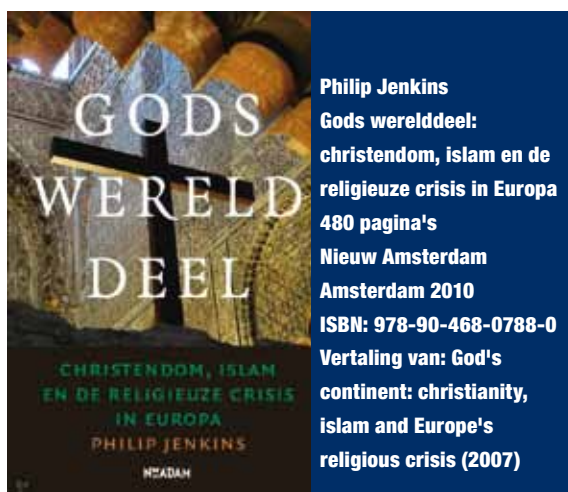
Hofstadgroep was klein en opereerde grotendeels zelfstandig, net als de linkse terreurbewegingen die Europa in de jaren zeventig en tachtig teisterden.

SPIEGEL

Uit de manier waarop in diverse Europese landen op islamitisch fanatisme gereageerd wordt, blijkt hoezeer de Europeaan de omgang met religie verleerd is. Jenkins benadert Europa als een 'Verlicht christelijk' continent, waar cultuur, politiek en religie grotendeels gescheiden zijn. In de islam is dat niet het geval en daar hebben 'wij' moeite mee, concludeert hij. We vinden het eng dat de Saudi's overal in Europa moslims steunen en de bouw van grote moskeeën financieren, terwijl ze in hun eigen land de bouw van kerken niet toestaan. Hij wijst op het theocratische repressieve regime dat Calvin in Genève vestigde, om aan te tonen dat ook het christendom tot zoiets in staat is. Waarom echter zo ver in het verleden teruggaan? De armen van de katholieke kerk, met het Vaticaan als centrum, strekken zich over de hele wereld uit. En de SGP wil in Nederland nog altijd 'valse godsdienst' (islam, katholicisme) bestrijden.

Jenkins benoemt de wederzijdse beïnvloeding tussen christendom en islam. Zo wijst hij op het iconoclastische in de islam, wat is overgenomen door de orthodoxen. De beeldenstormers van de Reformatie laat hij overigens buiten beschouwing. De twee punten waarmee Europese moslims worstelen – seksualiteit en de positie van de vrouw – zijn tevens twee grote pijnpunten in het orthodoxe christendom. Jenkins verzuimt die vergelijking te maken. Hij noemt het proces tegen imam El-Moumni naar aanleiding van diens uitspraken over homoseksualiteit in 2001. Dit doet direct denken aan het proces tegen RPF-leider Leen van Dijke, dat in datzelfde jaar eindigde in vrijspraak door de Hoge Raad. Ook Van Dijke was voor de rechter gesleept vanwege uitspraken over homoseksualiteit.

De veranderende positie van moslimvrouwen komt uitgebreid aan de orde: Jenkins wijst op het 'importeren' van bruiden in Europa, omdat vrouwen uit het land van herkomst beter voldoen aan bepaalde culturele idealen. De enige manier om te voorkomen dat deze vrouwen verwestersen, is door ze volstrekt af te sluiten van hun omgeving. In het Nederlandse orthodoxe protestantisme werkt dat niet anders. De veel modernere leefstijl en opvattingen van vrouwen uit evangelische milieus, ten opzichte van die

‘MISSCHIEEN IS HET NIET ZOZEER EEN MOSLIMPROBLEEM ALS WEL EEN GODSDIENSTPROBLEEM, EEN SYSTEMATISCH ONVERMOGEN VAN DE EUROPESE ELITE OM RELIGIEUS DENKEN EN VOELEN TE BEGRIJPEN.’

van vrouwen in reformatorische milieus, bewijst dat openheid naar de buitenwereld ook hier leidt tot assimilatie. Jenkins' drang om te prikkelen uit zich perfect als hij het heeft over de 'positieve' conclusie die je kunt trekken uit de toename van eerwraak in Europa: dat dit gebeurt wijst erop dat moslimvrouwen westers worden in hun gedrag.

Europa moet wennen aan een multireligieus klimaat, zegt Jenkins. Voor Nederland geldt mijns inziens het omgekeerde: wij zijn van multireligiositeit overgegaan naar een seculiere monocultuur, die steeds minder ruimte laat voor andersdenkende minderheden. De woorden van kardinaal Simonis, door Jenkins geciteerd, geven dit fraai weer: 'Politici vragen moslims of ze onze waarden aanvaarden. Ik vraag: "Welke waarden zijn dat? Het homohuwelijk? Euthanasie?"'

BEMOEDIGEND

Jenkins concludeert: 'Misschien is het toch niet zozeer een moslimprobleem als wel een godsdienstprobleem, een systematisch onvermogen van de Europese elite om religieus denken en voelen te begrijpen.' Dat heeft ruimte gegeven aan angst voor moslims die irrationele proporties heeft aangenomen en waar Wilders' PVV electoraal van profiteert. Het antwoord zoekt Jenkins bij de houding van de katholieke kerk. Daar ziet hij twee stromingen. De ene, met paus Johannes Paulus II als belangrijkste representant, wil de islam omarmen als bondgenoot in de strijd tegen secularisme. Onder Benedictus XVI kiest men echter volgens Jenkins een 'harde lijn', gerepresenteerd door kardinaal Ruini, die stelde dat er in Italië best islamitisch onderwijs mocht komen, als dit zich maar onderwierp aan democratische waarden en niet aan 'een sociaal gevaarlijke vorm van indoctrinatie' deed. Als Nederlander denk je dan: is dat alles? Wij zijn Wilders gewend en die zou Ruini op basis van deze uitspraak hebben betiteld als een 'theedrinkende moslimknuffelaar' of iets dergelijks. Wat Jenkins als 'hard' omschrijft, vinden wij in Nederland inmiddels 'soft'.

Gods werelddeel eindigt bemoedigend. Jenkins ziet aanknopingspunten voor een herleving van het christendom in Europa en wijst erop dat diepe dalen en forse tegenslagen in het verleden altijd een louterend effect op het christendom hebben gehad. Het antwoord dat (vooral) het katholicisme vindt op de seculariteit en de islam in Europa, kan volgens

Jenkins veel betekenen in de omgang met secularisering. In wetenschappelijk opzicht is *Gods werelddeel* niet de meest revolutionaire publicatie. Maar vanwege de actualiteit en urgentie van de thematiek en de grondige wijze waarop Jenkins zijn visie documenteert, is dit zeker een baanbrekend boek. Erg leesbaar geschreven bovendien, geschikt voor een publiek dat breder is dan de intellectuele elite. Als Amerikaan kijkt Jenkins met gezonde distantie naar wat er zich in dat rare Europa voltrekt. Daarbij helpt hij mythes om zeep zonder de grimmige kanten van de realiteit te verdoezelen en verlost hij ons van onze seculiere oogkleppen.

WAT MOET DE CHRISTENUNIE MET JENKINS?

Jenkins biedt geen concrete politieke aanbevelingen, zoals bijvoorbeeld *Voorwaarden voor vrede* van Gert-Jan Segers. Er zijn meer verschillen. Segers wijst uitvoerig naar religie als factor, vindt ook dat de overheid daar 'iets' mee moet, terwijl Jenkins zijn analyse richt op culturele en sociale aspecten. En waar Jenkins Mohammed Bouyeri als redelijk geassimileerd ziet, verwijst Segers naar hem als een voorbeeld van slechte integratie, met Nederland als "land van aankomst".

De ChristenUnie kan *Gods werelddeel* benutten om de islam in perspectief te zien en een nuchter weerwoord te bieden tegen de doembeelden die vanuit de hoek van de PVV geschetst worden. Hij benadert Europese moslims niet als wezensvreemd aan de cultuur en identiteit van dit werelddeel: ze zijn veel westerser dan we vaak denken, ze horen bij ons. Bouyeri is een Amsterdammer die naar porno keek.

Jenkins laat zien dat het seculiere Nederland uitblinkt in onmacht als het gaat om de omgang met religie. Hij eindigt met de boodschap dat juist de houding van Europese christenen cruciaal is voor het verdere verloop van deze nieuwe fase in onze geschiedenis. Voor partijen als de ChristenUnie, die de religieuze gedrevenheid van moslims begrijpen maar tevens stevig wortelen in de Europese cultuur, is dan wellicht een sleutelrol weggelegd. ■

Remco van Mulligen werkt aan de VU aan een promotieonderzoek naar de opkomst van een evangelische beweging (EO, RPF, EH) in een steeds meer seculier wordende samenleving.

De improvisatie

Eerder was zijn boek over *De veiligheidsutopie* (2003) een schot in de roos. Hij analyseerde toen in een vroeg stadium waarom vrijwel ongemarkt 'veiligheid' zo'n centraal maatschappelijk en politiek thema was geworden, terwijl we tegelijk graag zo avontuurlijk willen leven. De overheid moet juist deze avontuurlijkheid van een veiligheidsnet voorzien. Daarom kan het nooit veilig genoeg zijn – en dus kan de overheid haar gang gaan met het garanderen van iets wat niet te garanderen is.

STUURLOZE SAMENLEVING

In zijn nieuwe boek – een interview hierover verscheen al in het vorige nummer van *DenkWijzer* – voelt hij opnieuw goed aan waar momenteel de zorgen van veel mensen liggen: het gevoel de controle over het eigen leven te verliezen en een speelbal te worden van grootschalige ontwikkelingen en processen.

De samenleving wordt door veel mensen ervaren als ongeordend, chaotisch. Met mij gaat het goed, met ons slecht. Er zijn geen instanties of personen die werkelijk richtinggevend kunnen zijn. Niemand weet 'het'. Iedereen moddert wat aan, probeert nu eens deze maatregel, dan eens die gedachte, dan weer die innovatie. De samenleving geeft zodoende een stuurloos beeld. Soms dobberen we, vaker worden we in een maalstroom meegesleurd (denk recentelijk maar aan Europa), maar zelden kunnen we zelf een koers uitzetten, als politiek, als bestuurders, als samenleving. We improviseren maar wat. 'Complexiteit zonder richting' noemt Boutellier zijn eerste hoofdstuk.

NIET TOBBERIG

Het aardige van Boutelliers boek is dat hij de toberigheid hierover doorbreekt. Improviseren is een prachtige kunst! Jazz-muziek is zijn grote voorbeeld: een groep musici gaat bij elkaar zitten, er is geen vaste partituur, geen dirigent, alleen individuen die op elkaar reageren, die de eigen muziek op de ingevingen van de anderen afstemmen en zo tot een samenhangend iets komen, dat geen kakofonie is, maar een speels geheel, kortstondig maar effectief. Zo zijn we in de samenleving momenteel ook bezig, aldus Boutellier. Met elkaar zijn we aan het improviseren, als politici, als professionals in organisaties, als managers. En het resultaat mag er zijn: sociale orde, ondanks alles, ondanks de schijn van het tegendeel.

DOOR GOVERT BUIJS

Opnieuw heeft Hans Boutellier, directeur van het Verwey-Jonker instituut en hoogleraar Veiligheid & Burgerschap aan de Vrije Universiteit, een zeer leeswaardig boek geschreven, waarin hij met een fijne neus voor de tijdgeest de samenleving analyseert.

PERMANENTE ONZEKERHEID

Dat dit niet zo eenvoudig is, is ook voor Boutellier helder. Het improviseren vergt heel wat van een individu. Hij/zij is permanent onzeker, en voelt zich onveilig. Mag ik wel meedoen, word ik wel gezien, ben ik morgen nog nodig? Dit is de voedingsbodem voor het zoeken naar stevige identiteiten, die vaak scherp worden afgezet tegen andere identiteiten. Vijandschap en woede liggen op de loer, uitingen van ressentiment, omdat men niet mee kan komen in de hectiek van de wereldwijde flexibilisering. Maar evenzeer kan men vluchten in consumptiegedrag, om zo een identiteit op te bouwen. Zalig zijn zij die

maatschappij

erkenning van anderen krijgen, gedoemd zijn zij die in eigen ogen onvoldoende erkenning krijgen – en dat zijn er velen. Onze samenleving is er een van gefrustreerden. Boutellier weigert echter met deze alarmerende schets het kamp der verlamme en verlamde cultuurpessimisten te betreden. We moeten namelijk elke dag gewoon handelen, aldus Boutellier. En eigenlijk valt het ook wel mee. Niet alles is flexibel geworden. We hebben instituties, we hebben een overheid, we hebben ook morele intuïties.

BESCHAVINGSDEFENSIEF

Tegen deze achtergrond bespreekt Boutellier drie

'ordeningsprogramma's': manieren om iets aan de situatie te doen. Omdat uiteindelijk de ernst van de situatie toch nog wel meevalt – of beter: omdat Boutellier wil dat het meevalt – is het maar de vraag of de ordeningsprogramma's echt nodig zijn. Ze dreigen gemakkelijk 'overkill' te worden, in de ogen van Boutellier. Dat geldt wel in het bijzonder voor het eerste programma, het conservatief-geïnspireerde waarden- en normen-debat, samengevat met de naam 'beschavingsdefensief'. 'Een achterhaald gelijk' oordeelt Boutellier, en bovendien bestuurlijk nauwelijks hanteerbaar. Een overheid gaat niet over waarden en normen. Balkenende c.s.

moest dus wel mislukken. Een tweede orderingsprogramma is het veiligheids-discours. Overal zien we inmiddels camera's, bewakers, geboden en (straat- of samenscholings)verboden, gedragscodes alsmede allerlei controles. Het is het 'grootste en meest succesvolle orderingsprogramma' van de laatste jaren. Het derde programma is te vatten onder de noemer 'actief burgerschap'. Allerlei activiteiten worden ontplooid om burgers te betrekken bij hun buurt, bij overheidsbeleid, bij elkaar. Onder deze noemer smokkelt Boutellier overigens weer een aantal noties uit het eerste orderingsprogramma binnen (p. 96). Moraal heeft een belangrijke plaats als het maar niet van boven af opgelegd wordt, maar opgeroepen wordt in wederzijdse prikkeling en uitdaging van burgers. Tegelijk lijdt dit programma aan te hoge verwachtingen en onder burgers die heel selectief zijn in hun keuze waar al dan niet aan mee te doen.

NODALE ORDE

Het derde deel van het boek handelt over de 'orde der improvisatie'. De toon wordt hier al eens vrolijker, van ellende naar dankbaarheid. De sombere analyse van het tweede hoofdstuk wordt hernomen, maar nu aanmerkelijk positiever. Er zijn allerlei nieuwe ordeningen aanwijsbaar, en veel oude ordeningen (gezin, school, staat) zijn helemaal niet verdwenen in de flexibele netwerksamenleving. Wel dienen deze instituties zich aan te passen aan een nieuwe logica, die van het netwerk. Boutellier spreekt van een 'nodale orde' (fraai geïllustreerd aan nieuwe inzichten uit de natuurwetenschappen). Deze nieuwe orde dreigt echter een onevenredig

grote druk te zetten op het rechtssysteem als de enige gezaghebbende instantie. De juridisering van de samenleving dreigt. Hiertegenover pleit Boutellier voor het belang van vertrouwen als informele smeeroil van de samenleving. Controle en vertrouwen vormen samen de 'morele parameters van de netwerksamenleving' (p. 131). Deze moeten echter geschraagd worden door een nieuw besef van gemeenschap, niet meer langs levenslange, institutionele lijnen met vaste gezagsstructuren maar als een geïmproviseerde en improviserende samenwerking tussen mensen. Deze kan de hiërarchische ordening van weleer vervangen. Dit vergt een nieuwe kijk op besturen, een nieuwe manier van reageren op incidenten en (burger-)initiatieven. Er zijn nog wel 'zwaartepunten', domeinen als recht en onderwijs, die echter vooral leercontexten worden, waar zaken niet vast liggen maar evolueren in antwoord op nieuwe uitdagingen en inzichten.

CONSERVATIEVE TREKJES

Op dit punt aangekomen, doet Boutellier plotse-ling een beroep op een van de voormannen van de conservatieve beweging van de laatste jaren, Alasdair MacIntyre en diens begrip van 'normatieve praktijk'. De 'zwaartepunten' worden bij nader inzien gepresenteerd als welomschreven professionele clusters, die elk een eigen waarde realiseren. Boutellier spreekt zelfs – heel conservatief! – van 'historische kernfuncties van instituties' (p. 156). Voor onderwijs gaat het om 'overdracht', voor jeugdinrichtingen om 'morele correctie', voor de zorg om 'empathische ondersteuning', voor politiewerk om 'normatieve begrenzing', voor het rechtssysteem om 'proportionele vergelding', voor het welzijnswerk om 'activerende participatie'. Hier is een 'gemeenschappelijk verhaal' te vinden voor de samenleving, dat vaak zo node wordt gemist. Hier valt kennelijk ineens weinig meer te improviseren. Hier bevinden we ons in een traditie-gestuurde context van moreel-normatieve praktijken.

VAN DE NOOD EEN DEUGD

Boutellier is als auteur een klasse apart. Hij schrijft met speels gemak over ingewikkelde auteurs, kiest zijn invalshoeken verrassend, geeft steeds op het juiste moment weer een raak voorbeeld. Kortom, voor wie in kort bestek helder geïnformeerd wil worden over ontwikkelingen in de huidige samenleving en over de belangrijkste en/of meest spraakmaken-

'IN DE WESTERSE CULTUUR WORDT AL EEUWENLANG GEOEFEND MET HORIZONTALE VERHOUDINGEN. DIT VORMT ZELFS DE KERN VAN DE BURGERLIJKE CULTUUR, ZOALS DIE VANAF 1250 TOT ONGEVEER 1950 IS OPGEBOUWD.'

de auteurs hierover, kan bij Boutellier terecht. Verfrissend is ook het afscheid van de tobberigheid. De samenleving komt op haar pootjes terecht, is de teneur van het boek. Dit vergt echter wel een cultuuromslag bij de overheid en bij bestuurders van organisaties, en ook bij de burger zelf. Tegelijk wekt Boutellier de indruk wel erg makkelijk van de nood een deugd te maken. Aan het begin van zijn boek wordt 'improviseren' nog opgevoerd als synoniem van 'maar wat aan rotzooien' (p. 15). Aan het eind is het een prachtige vorm van horizontale coördinatie. Zullen diegenen die het gevoel van stuurlaai hebben, door deze 'reframing' ineens veel positiever gaan denken over hun situatie? Ik heb drie opmerkingen bij het boek.

GEKUNSTELD SCHEMA

Allereerst is het overheersende schema, van statisch-hiërarchisch naar flexibel-horizontaal, wel een erg gekunsteld schema. In de westerse cultuur wordt al eeuwenlang geoefend met horizontale verhoudingen. Dit vormt zelfs de kern van de burgerlijke cultuur, zoals die vanaf 1250 tot ongeveer 1950 is opgebouwd. Echter, in die cultuur was juist het besef van de delicaatheid van horizontale verhoudingen diep geworteld. Vandaar dat deze cultuur alles in het werk stelde om mensen te laten oefenen met zelfsturing en zelfbeperking. Religie speelde hierin natuurlijk een hele belangrijke rol, juist in horizontale verhoudingen.

GEDEELDE MORELE TAAL ONTBREEKT

Ten tweede en hierop aansluitend: de revolutie van de jaren '60 is een radicale poging om deze zelf-disciplineringsstructuren van de burgerlijke cultuur af te breken. Het gevolg daarvan is niet zozeer dat het ons aan moraal is gaan ontbreken (daar wijst Boutellier terecht op), maar wel dat deze radicaal is geïndividualiseerd. Daardoor hebben we geen gedeelde taal meer om hierover te spreken. Dat vacuüm is niet zozeer opgevuld door een besef van onzekerheid en stuurlaai, zoals Boutellier aanneemt. Nee, het is vrijwel geheel opgevuld door nieuwe managementtechnieken, die zich geheel richten op het kwantitatief afrekenen en monitoren van elkaar. Cijfers begrijpt iedereen, zo is de gedachte. De laatste decennia heeft zich in overheid en non-profitsector een bureaucratisch-technocratische revolutie voltrokken, die precies de inhoudelijk-morele bepaling van de kwalitatieve aard

van verschillende sectoren ondermijnt. Merkwaardig is dat deze revolutie door Boutellier niet geanalyseerd, zelfs nauwelijks genoemd wordt. Daarmee kom ik op mijn derde punt. Het is opvallend dat Boutellier aan het eind van zijn boek uitkomt bij een onvervalste kopie van het oude burgerlijk-protestantse beginsel van 'soevereiniteit in eigen kring'. Verschillende domeinen in de samenleving hebben hun kwalificerend statuut, dat zich historisch heeft ontwikkeld en tegelijk een eigen zelfstandigheid heeft. Dat zijn de beroepspraktijken waar Boutellier aan het einde van zijn boek grote nadruk op legt. Maar juist deze praktijken veronderstellen een gedeelde morele taal. En juist deze taal is geërodeerd.

RIJKE POTENTIEEL

Dat brengt mij tot de conclusie dat Boutellier zich te gemakkelijk en te sjabloonachtig afmaakt van het eerste ordeningsprogramma, het conservatieve beschavingsdefensief. Het is te goedkoop om dit af te doen met wat snerende verwijzingen naar het inderdaad oppervlakkige Balkenende-fatsoens-jargon (dat bovendien op het moment dat via de WRR een nadere verdieping had moeten volgen, nog eens hautain afgeschoten werd door de babyboomer-socioloog Schuyt), en naar Dalrymple. Er ligt hier een rijk potentieel, dat juist een betere presentatie en welwillender interpretatie verdient. Dat blijkt ook al uit Boutelliers eigen opmerkingen later in zijn boek. In feite geeft hij allerlei aanzetten hiervoor zonder dit echt te verantwoorden. Wie belang hecht aan 'historische kernfuncties' kan niet tegelijk spreken van een 'achterhaald gelijk'. Uit een voetnoot blijkt dat hij naar aanleiding van een eerdere publicatie het verwijt kreeg een 'moral crusader' te zijn (p. 162). Dit verwijt is hem kennelijk zozeer op de huid gaan zitten dat hij alles in het werk stelt om een herhaling te voorkomen. Het was meer in de lijn van zijn boek geweest als hij deze kwalificatie als geuzennaam had overgenomen. Het boek had daardoor aan diepgang kunnen winnen. ■

Govert Buijs is universitair docent sociale en politieke filosofie aan de Vrije Universiteit en coördinator van de master Christian Studies of Science and Society. Met ingang van 1 januari 2011 is hij bijzonder hoogleraar politieke filosofie aan diezelfde Universiteit.

Terug naar de kern?

OVER MAATSCHAPPELIJKE VERWACHTINGEN AAN SCHOLEN.

Liever niet.

DOOR ANNEKE DE WOLFF EN RIEN ROUW

De inhoud van moties doet soms verbazen. Zo werd einde 2010 een motie ingediend met de volgende strekking: kan de regering ervoor zorgen dat scholen meer gaan doen om de seksuele weerbaarheid van leerlingen te vergroten en te zorgen voor een betere acceptatie van homoseksualiteit door leerlingen? Het is maar een van de vele voorbeelden van maatschappelijke vraagstukken die op het bordje van scholen worden gelegd. Hoe is deze ontwikkeling te beoordelen en hoe kunnen scholen daarmee omgaan?

Politieke partijen van links tot rechts, gemeenten, maatschappelijke organisaties en belangengroepen; allemaal hebben ze de onbedwingbare neiging om naar het onderwijs te kijken: het onderwijs dient maatschappelijke thema's aan de orde te stellen en maatschappelijke problemen tegen te gaan.

Scholen voelen zich overstelpt door al die verwachtingen, zozeer dat veel schoolleiders en docenten verzuchten om met rust gelaten te worden. 'Laat ons nu eens ons concentreren op de kerntaken', zeggen ze, en dan bedoelen ze meestal de reguliere vakken als taal, rekenen en wereldoriëntatie. Ook politici ondersteunen dit beroep van scholen en docenten op de kerntaken. Scholen zijn er om les te geven, niet om allerlei maatschappelijke problemen 'op te lossen'.

Dat klinkt logisch, maar met het kind dreigt ook het badwater te worden weggegooid. Wanneer alle scholen zich zouden beperken tot het geven van onderwijs in de schoolse vakken, zouden veel kinderen en jongeren belangrijke ontwikkelingskansen mislopen. Streven naar vermindering van de maatschappelijke taken van scholen is goed, maar moet niet doorschieten. Niet alle scholen zijn hetzelfde en ook maatschappelijke verwachtingen zijn verschillend. We pleiten ervoor dat scholen hier zelf een visie op ontwikkelen. We starten met een blik op het beroep dat politiek en samenleving doen op scholen. Daarin liggen, meer of minder expliciet, twee veronderstellingen besloten. Beide veronder-

stellingen zijn te begrijpen vanuit maatschappelijke ontwikkelingen die zich voordeden in de tweede helft van de 20e eeuw.

VERONDERSTELLING 1: DE OVERHEID REGELT ALLES WEL

De eerste veronderstelling is dat de overheid alles wel regelt.¹ Kort gezegd: politieke partijen en maatschappelijke organisaties zijn in toenemende mate op de staat aangewezen, mede als gevolg van de ontzuiling. Ze zijn niet meer ingebed in een bredere maatschappelijke beweging en daardoor verstate-lijkt. Ze worden gezien als uitvoerders van overheidsbeleid in plaats van als privaat gedreven instellingen, die het eigendom zijn van groepen burgers. Het leidt ertoe dat politieke partijen en maatschappelijke organisaties naar de overheid kijken om hun doelen te verwezenlijken, in plaats van het contact te zoeken met de eigen achterban. Een ontwikkeling die wat ons betreft is te betreuren; het leidt immers tot een vermindering van de eigen kracht, tot meer eenvormigheid en meer afhankelijkheid. Via de overheid komen maatschappelijke organisaties al snel bij scholen; de overheid kan scholen immers verplichten tot allerlei zaken, bijvoorbeeld om aandacht te besteden aan seksuele opvoeding of de acceptatie van homoseksualiteit.

Het voordeel daarvan lijkt te zijn dat de overheid scholen eenvoudig kan verplichten aandacht te besteden aan nuttige maatschappelijke doelen. Het grote nadeel is dat de overheid geen onderscheid mag maken. Alle scholen worden dus verplicht om aandacht te besteden aan een bepaald maatschappelijk doel, ongeacht de precieze omstandigheden waarin deze scholen verkeren. Zo hoeft seksuele weerbaarheid niet voor alle scholen een relevant onderwerp te zijn, bijvoorbeeld omdat de leerlingen op dit punt van hun ouders voldoende meekrijgen.

VERONDERSTELLING 2: VOORAL SCHOLEN KUNNEN PROBLEMEN VOORKOMEN

Er is nog een tweede veronderstelling achter de wens om scholen via de overheid te verplichten tot opvoedingstaken. Die luidt kort gezegd dat het vooral de school is waar problemen kunnen worden voorkomen en nuttige maatschappelijke doelen kunnen worden bevorderd. De school is nog een van de weinige instituties waar wordt opgevoed en waar de overheid invloed op kan uitoefenen. Andere

opvoedingsmilieus, zoals jeugdclubs, sportverenigingen, vrije tijdsclubs en kerkelijke gemeenten hebben aan betekenis verloren. Bovendien heeft de overheid over andere opvoedingsmilieus, zoals het gezin, vrije tijdsclubs en de jeugdzorg geen zeggenschap of de overheid heeft zich hieruit teruggetrokken.

DRIE VORMEN VAN MAATSCHAPPELIJKE VERWACHTINGEN

Vanwege de schijnbare eenvoud van een beroep op scholen, zullen die geconfronteerd blijven met hoge maatschappelijke verwachtingen. Die maatschappelijke verwachtingen zullen ook eerder toe- dan afnemen.² Voor een antwoord op de vraag of scholen aan die verwachtingen gehoor moeten geven, is het nuttig te onderscheiden tussen drie vormen van maatschappelijke verwachtingen aan scholen.

1. SCHOOLKLAAR MAKEN

De eerste vorm betreft het 'schoolklaar' maken van de leerlingen. Scholen en leraren dienen ervoor te zorgen dat aan belangrijke randvoorwaarden wordt voldaan zodat de leerlingen aan leren toekomen. Denk aan leerlingen die zonder ontbijt op school komen, die hun gezondheid verwaarlozen of die psychische of psychosociale problemen hebben. Of aan leerlingen die voortdurend ruzie zoeken of zich niet kunnen concentreren. Deze zaken moeten eerst worden opgelost. Als leerlingen niet schoolklaar zijn, hoeft de leerkracht niet eens te beginnen aan een les in taal of rekenen. Het ligt dus voor de hand dat scholen hier een rol hebben.

Dat wil niet zeggen dat scholen de volledige verantwoordelijkheid hebben om voor dergelijke randvoorwaarden te zorgen. De eerste verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij de ouders, en als ouders hierin tekort schieten, kan de school dit opvangen, maar dit is begrensd. Het geven van onderwijs mag hierdoor niet in het gedrang komen. Scholen doen er daarom verstandig aan om in hun streven naar het 'schoolklaar' maken van leerlingen zoveel mogelijk met anderen samen te werken. In de eerste plaats met ouders, maar ook met zorgverleners voor ernstiger en ingewikkelder problemen. Ook sportclubs kunnen worden benut, bijvoorbeeld om leerlingen te trainen in zelfbeheersing en sportiviteit. GGD's, huisartsen en welzijnswerk kunnen door de school worden betrokken om leerlingen en hun ouders een gezond voedingspatroon bij te brengen.

2. SOCIALISATIE EN BURGERSCHAP

Scholen zijn wettelijk verplicht om aandacht te besteden aan burgerschap. Dat houdt meestal in dat scholen aandacht dienen te besteden aan democratie in smalle en in brede zin. Democratie in smalle zin verwijst naar de politiek en het politieke proces. Kinderen en jongen dienen hiervan kennis te nemen, zodat zij daaraan kunnen deelnemen en de waarde daarvan leren inzien. Democratie in brede zin verwijst ernaar dat onze hele samenleving is gestoeld op democratische principes, zoals de gelijkheid van een ieder, de vreedzame oplossing van conflicten en ieders betrokkenheid bij processen van besluitvorming. Aandacht besteden aan democratie in brede zin, hangt nauw samen met socialisatie, waarbij leerlingen worden ingewijd in de tradities, waarden en gewoonten van de samenleving. Aandacht voor socialisatie en democratie in brede zin is volgens ons geen extra taak. Scholen en leraren besteden hieraan sowieso aandacht; of ze dat nu willen of niet. Bedoeld en onbedoeld worden centrale waarden van onze samenleving binnen scholen voorgeleefd en verondersteld. Het heeft dus weinig zin om te stellen dat socialisatie en burgerschap extra taken zijn van scholen. Daarbij komt dat er steeds meer onderzoek verschijnt waarin een relatie wordt gelegd tussen de ontwikkeling van sociale vaardigheden en burgerschapsvaardigheden enerzijds en leerlingprestaties anderzijds. Een bredere vorming, met aandacht voor sociale vaardigheden en democratische waarden, lijkt positieve effecten te hebben op het verwerven van schoolse kennis en vaardigheden.³ En ook na school heeft een bredere vorming een gunstige uitwerking. Vorming leidt namelijk tot 'cultureel kapitaal', de vaardigheden die je nodig hebt om in

---

EINDNOTEN

¹ In dit artikel richten we ons op scholen in het primair en voortgezet onderwijs en scholen voor middelbaar beroepsonderwijs.

² Zie uitgebreider hierover: Rouw, R. (2010), De overheid is een gulzige institutie. In: *Denkwijzer*, juni 2010, p. 14-17

³ Vgl. Hamston, J. et al. (2010), *Giving Voice to the Impacts of Values Education. The Final Report of the Values in Action Schools Project*. Education Services Australia. En: Mulford, B. (2011), Teacher and school leader quality and sustainability. *Resource sheet 5*. Closing the gap Clearinghouse.

⁴ Gladwell, M. (2008), *Outliers*. London: Penguin.

‘EEN BREDERE VORMING MET AANDACHT VOOR DEMOCRATISCHE WAARDEN LIJKT POSITIEVE EFFECTEN TE HEBBEN OP HET VERWERVEN VAN SCHOOLSE KENNIS EN VAARDIGHEDEN.’

ons type samenleving goed te kunnen functioneren. Volgens de Amerikaanse publicist Malcolm Gladwell (2008) is cultureel kapitaal een sterke voorspeller voor succes in de samenleving en op de arbeidsmarkt.⁴ Onderwijs dat eraan wil bijdragen dat leerlingen hun kansen in de samenleving en op de arbeidsmarkt vergroten, kan hier niet omheen. Dat geldt zeker voor leerlingen uit lagere sociaal-economische milieus die cultureel kapitaal van huis uit niet vanzelfsprekend mee krijgen, voor hen is de school dé gelegenheid om dit type vaardigheden op te doen.

3. DE EDUCATIES

Deze derde vorm van maatschappelijke verwachtingen doelt op zaken als verkeerslessen, anti-pest-programma's, seksuele voorlichting, leren omgaan met geld en gezondheidseducatie. Sommige van deze educaties liggen dicht aan tegen de tweede vorm, die van socialisatie en burgerschap; ze zijn lastig van elkaar af te bakenen. Voor de praktijk van het schoolleven is dat echter een minder groot probleem. Aandacht voor burgerschap is wettelijk verplicht, maar voor het overige kunnen scholen zelf bepalen welke educaties (welke lespakketten) voor hun leerlingen nuttig zijn en welke niet. Leerlingen die al op twee sporten zitten en regelmatig met hun ouders naar een museum gaan, hoeven dat niet ook nog een keer via de school te doen. Maar mogelijk hebben deze kinderen (en hun ouders) wel behoefte aan meer aandacht voor godsdienst en levensbeschouwing. Scholen doen er dus goed aan nauwkeurig te kijken naar de kenmerken en de behoeften van de eigen leerlingen en hun ouders. Op welk gebied kan de school aanvullen op wat leerlingen thuis meekrijgen, waarvan men ook vindt dat leerlingen dit mee moeten krijgen? Mogelijk komen dan andere taken in beeld dan de hier besproken educaties, bijvoorbeeld huiswerkbegeleiding, of meer aandacht voor allochtone bevolkingsgroepen in Nederland. Daarmee kan de school zich vervolgens goed profileren.

DE CONTEXT IS BEPALEND

De maatschappelijke opdracht voor scholen is in hoge mate een opdracht die wordt bepaald door de context van de school. Wat voor leerlingen zitten er op school? In welke omgeving staat de school? Welke maatschappelijke organisaties en welke bedrijven bevinden zich rond de school? Dat zijn facto-

ren op grond waarvan scholen zelf bepalen wat de maatschappelijke opdracht in hun situatie inhoudt. Wat hebben hun leerlingen nodig om schoolklaar te zijn? Welke visie op socialisatie en burgerschap past het beste bij de school? Welke educaties zijn nodig om leerlingen zich tot volwaardige burgers te laten ontwikkelen en met welke educaties kunnen scholen zich profileren? Op deze vragen kan geen eensluidend antwoord van bovenaf worden gegeven dat voor alle scholen geldt. Scholen formuleren de antwoorden zelf, in samenspraak met hun 'stakeholders', zoals de ouders, maatschappelijke organisaties, buurtbewoners en bedrijven in de buurt.

CONCLUSIE: SCHOOLS LEREN EN BREDE VORMING SLIM EN GEDREVEN COMBINEREN

Dat scholen een maatschappelijke opdracht hebben, staat wat ons betreft buiten kijf. De kennis en vaardigheden, ofwel het (sociaal en cultureel) kapitaal, die leerlingen nodig hebben om zich te ontwikkelen vergen een breder programma dan de schoolse vakken. Bovendien zijn er sterke aanwijzingen dat leerlingen tot betere schoolprestaties komen, als zij een bredere vorming meekrijgen. Door doelgericht aandacht te besteden aan socialisatie en burgerschap verwerven leerlingen vaardigheden waarvan zij profiteren, zowel voor hun schoolse leren, maar ook in hun functioneren op de arbeidsmarkt en in de samenleving. Voor dit alles zijn scholen nodig die zich opstellen als:

- Professionele instellingen, die een eigen visie formuleren op hun maatschappelijke opdracht en die opdracht door heel hun programma heen weven, zodat leerlingen en docenten het niet als een hinderlijk extra ervaren maar als een verrijking van het reguliere aanbod.
- Open instellingen die allianties aangaan met maatschappelijke partners om de maatschappelijke opdracht zo slim en efficiënt mogelijk te organiseren.

Kortom, het geven van onderwijs (kerntaken) en tegemoet komen aan maatschappelijke verwachtingen sluiten elkaar niet uit. Een school die beide slim en gedreven combineert, realiseert meerwaarde. ■

Anneke de Wolff en Rien Rouw *werken beiden als adviseur bij de rijksoverheid. Zij schrijven dit artikel op persoonlijke titel.*

Denk mondiaal,

handel lokaal!

**KERK, OVERHEID EN BEDRIJFSLEVEN BUNDELEN KRACHTEN VOOR
DUURZAAMHEID**

DOOR KAROLIEN POWWELS

Duurzaamheid, wat moet je ermee? Is het niet een containerbegrip geworden? Iets wat iedereen voor zijn eigen karretje spant? Is duurzaamheid niet vooral een wereldvraagstuk en op lokaal niveau vooral een aardig groen 'speeltje'? Het WI heeft een prachtige bundel geschreven: *Duurzaamheid - kiezen voor kwaliteit*. Zeer leeswaardig, maar hoe werkt het in de praktijk?

Vanuit deze vraagstelling zijn we als Bestuurdersvereniging op zoek gegaan naar concrete activiteiten die er zijn op duurzaamheidsterrein. Het resultaat is een greep uit de vele initiatieven die er zijn in den lande. We hopen dat het u als lezer inspireert.

PIONIEREN IN DE POLDER

Zeewolde ligt in de provincie Flevoland, dus op de voormalige zeebodem. Een plek voor pioniers, ooit vanuit andere locaties in Nederland naar de polder gekomen om een nieuw bestaan op te bouwen. Duurzaamheid is in dat opzicht een prachtig onderwerp om mee te pionieren. De fysieke omstandigheden zijn optimaal. Schone lucht, schoon water en schone grond. Daar hoeft Gerben Dijksterhuis, wethouder in Zeewolde, zich geen zorgen over te maken. "We kunnen hier verdergaande stappen richting een duurzame gemeente ontplooiën." Dat doet de overheid zeker niet alleen. De agrariërs van Zeewolde nemen hier een belangrijke rol in, die ze voorlopig zullen blijven spelen. Zeewolde kent 254 windmolens, die nagenoeg allemaal in het agrarische gebied staan. Er is een uniek biomas-saproject, waarbij de nieuwste woonwijk Polderwijk verwarmd wordt met behulp van biogas van een lokale agrarische onderneming. En Zeewolde kent het grootste agrarische zonnepanelenproject van Nederland. Het geeft maar aan dat er voldoende potentieel is.

VLIEGERPROJECT

Dijksterhuis stelt dat de gemeente de aandacht wel vast moet houden. "Er wordt veel duurzame energie geproduceerd, maar hoe zorgen we er voor dat deze ook lokaal wordt geconsumeerd? Hoe krijgen we de mensen in Zeewolde zover dat ze stroom afnemen van de eigen windmolens?"

Daar willen we hier handen en voeten aan geven. We hebben een vliegerproject met basisschoolleerlingen uitgevoerd, waarbij kinderen les hebben gekregen in de relatie tussen vliegeren en wind-energie." Dit jaar zal het Energieteam Zeewolde, op initiatief van de ChristenUnie, bij minima gratis energieadvies geven en daadwerkelijke maatregelen (gratis) verstrekken en aanbrengen. Dat betekent dat deze doelgroep jaarlijks ongeveer € 150,00 op de energienota bespaart!

"Dat doen we samen, want de overheid kan het niet alleen. De kracht zit in de samenwerking met agrariërs, basisscholen, lokale ondernemers en nog veel meer partijen. Ieder vanuit zijn of haar eigen kracht, met eigen instrumenten en mogelijkheden."

WIND MEE VOOR ONDERNEMERS

Agrarisch ondernemer Bert Berghuis heeft twee

windturbines bij zijn boerderij in de Noordpolder laten plaatsen. Compleet met geluidshinder en slagschaduw.

"Het is bij mij begonnen na een lezing over windmolens in een bijeenkomst van kweldereigenaren. Daarop heb ik besloten om mijn bijdrage aan het klimaatprobleem te leveren. De volgende morgen hing ik al aan de telefoon. Ik liet mij ook wel leiden door het financieel-economische aspect! De landbouw is een verdringingsmarkt. En een windturbine biedt nieuwe kansen. Ik ben er dan ook nog steeds blij mee. De molen blijft produceren ongeacht de prijs. Windenergie is echt duurzaam."

MINDER KILOMETERS VREten

Het Nederlandse familiebedrijf AFAS Software ontwikkelt softwareproducten voor zowel de zakelijke als de consumentenmarkt op een manier waarbij klanten, medewerkers en milieu centraal staan. Dat door het met kracht doorvoeren van digitalisering papierverbruik afneemt, mag duidelijk zijn. Het bedrijf doet echter veel meer voor het milieu. Het streven is alle hardware buiten kantoor tijden volledig uit te schakelen, onderzocht wordt of het bedrijf zelf de nodige energie kan opwekken door middel van het plaatsen van zonnecollectoren. In 2009 heeft AFAS een convenant voor energievermindering in de ICT-sector ondertekend, de zogenaamde MeerJarenAfspraak.

Leo Koppelaar, commercieel directeur, noemt als concreet voorbeeld het verminderen van reizen. "Gezamenlijk werken aan het terugdringen van 'kilometers vreten' is goed voor het milieu, de gezondheid van de medewerker en het resultaat van de onderneming". Voor het terugdringen van het autogebruik zijn diverse maatregelen getroffen. Auto's worden alleen nog in de groene categorieën A en B geleased. Met ingang van 1 november 2010 is de NS-BusinessCard geïntroduceerd, om zakelijke dienstreizen per OV af te leggen. Voor de verkopers en consultants is ander beleid ingezet: medewerkers worden verspreid over het land geworven, zodat de afstand tussen woonplaats en klant korter is. De woonplaats van de consultant is bepalend bij het plannen van bezoeken. Gert Olbertijn helpt vanuit zijn werk als adviseur duurzame bedrijfsontwikkeling bij DHV MKB-ondernemers hun bedrijfsvoering te verduurzamen. Daarin passeren diverse zaken de revue: "Heeft u

'JE HOEFT MAAR EVEN TE BEDENKEN DAT ER MEER ATOMEN IN EEN WATERMOLECUUL ZITTEN DAN ER STERREN IN ONS HEELAL ZIJN EN JE WEET DAT WIJ HELEMAAL NIETS VOORSTELLEN VERGELEKEN BIJ GOD. EN TOCH ZIET HIJ NAAR ONS OM!'

inzicht in de voor uw bedrijf gemaakte woon-werk en zakelijke kilometers en probeert u deze terug te dringen? Bent u actief bezig met het terugdringen en scheiden van afval? Kiest u bij de inkoop van uw producten en diensten voor de laagste prijs of houdt u rekening met milieu en sociale aspecten? Gebruikt u de duurzaamheid van uw producten of diensten ook in uw marketing? Bent u bewust bezig met het verduurzamen van uw producten en communiceert u daarover? " Inmiddels heeft Olbertijn voor CMBC een werkboekje over duurzaam ondernemen geschreven, speciaal voor christen-ondernemers. Ook kerken kunnen zijn kennis en bevoegdheid goed gebruiken.

GROENE KERK

Duurzaamheid is in de Oostpoort kerk in Gouda duidelijk op de kaart gezet. Op deze kerk worden binnenkort waarschijnlijk zonnepanelen geplaatst. De kerk is actief aan de slag gegaan met het vorm en inhoud geven aan rentmeesterschap. Er is een actieplan opgesteld met daarin autoloze zondagen, het maken van een CO2 footprint van de Oostpoort als gemeente, vieren van Scheppingszondagen en regelmatig aandacht vragen voor schepping en rentmeesterschap. De kerkenraad van de Oostpoortgemeente heeft de verklaring die TEAR heeft opgesteld in het kader van de wedstrijd 'Groenste Kerk van Nederland' onderschreven:

1. De kerkenraad belijdt dat Jezus Christus, als Heer van ons leven, zeggenschap heeft over hoe wij als kerk en kerkleden omgaan met de schepping en onze naasten. De kerkenraad erkent dat onze levensstijl invloed heeft op onze naasten en wij zijn bereid het beste te zoeken voor onze naasten. De kerkenraad verklaart zich verantwoordelijk om als kerk klimaatverandering tegen te gaan en de gemeenteleden actief bij dit thema te bepalen;
2. De kerk besteedt minimaal 3 maal per seizoen aandacht aan klimaatverandering
3. De kerk collecteert minimaal 2x voor doelen die gericht zijn op het tegengaan van klimaatverandering en de gevolgen daarvan;
4. De kerk neemt groene stroom af;
5. De kerk gebruikt milieuvriendelijke schoonmaakmiddelen (in Gouda gekoppeld aan Fair Trade)

PRACTICE WHAT YOU PREACH

Olbertijn is trekker van dit project in de Goudse PKN gemeente en hij is lid van de plaatselijke werkgroep Kerk en Milieu. "Je hoeft maar even te beseffen dat er meer sterren in het heelal zijn dan zandkorrels in de Sahara. Je hoeft maar even te bedenken dat er meer atomen in een watermolecuul zitten dan er sterren in ons heelal zijn en je weet dat wij helemaal niets voorstellen vergeleken bij God. En toch ziet hij naar ons om! Hij gaf ons deze ene aarde om die te bewerken en te bewaren. Dat kleine unieke plekje in het onmetelijke heelal. Laten we eerlijk zijn, beseffen we nu echt de waarde van die gift van God? Wat heeft God veel in Zijn schepping gelegd voor ons. En wat gaan we er slordig mee om."

Ruud de Boer, predikant in Leusden, doet in zijn prediking regelmatig een oproep tot duurzaam consumentengedrag. "Duurzaamheid en gerechtigheid, deze twee woorden hebben voor mij de laatste jaren een diepere betekenis gekregen. Ze staan voor een kleine bijdrage aan een leefbare, rechtvaardige wereld voor iedereen. In de praktijk doen we dat door het energieverbruik van ons huis omlaag te brengen, en als we boodschappen doen vaker 'eerlijke' producten te kopen zoals koffie en chocola met een fair-tradekeurmerk. We eten ook minder vlees, en als we vlees eten is dat biologisch. We steunen gericht organisaties die zich inzetten om armoede te bestrijden. En verder? Zolang we al autorijden is dat op LPG. Dat is niet alleen prettig afrekenen aan de pomp, maar ook beter voor het milieu. We houden het ook bewust bij één auto (en de fiets als het kan). We scheiden het afval zo dat we maar eens in de zes weken een grijze vuilniszak buiten zetten. Het zal misschien een druppel op een gloeiende plaat zijn, maar zeker voor een predikant geldt: practice what you preach."

SAMEN MET DE OVERHEID

Wouter de Jong, voorheen gedeputeerde bij de provincie Utrecht, schreef al eerder over duurzaamheid in Denkwijzer. Hij komt met een aantal aanbevelingen. Allereerst: zoek als politicus naar podia om de boodschap van noodzaak en kans van verduurzaming uit te dragen. Provincies en gemeenten kunnen garantiefondsen oprichten voor duurzame energieprojecten of energiebesparingsprojecten. Dat legt slechts een beperkt beslag op de begroting en heeft een groot multiplier effect.

Voor veel projecten is dat net het zetje dat nodig is voor een bankfinanciering en een kleine rentekorting die samen het project haalbaar maken. Geef als overheid zelf het goede voorbeeld door hoge ambities te stellen voor duurzaam inkopen en aanbesteden. De overheid kan zich bijvoorbeeld veroorloven de afschrijvingstermijn van installaties gelijk te laten zijn aan de technische levensduur. Dat maakt allerlei vormen van duurzame energieopwekking uit de exploitatiebesparing betaalbaar. Openbaar vervoer concessies kunnen worden uitgegeven met strikte duurzaamheidscriteria. Overheden kunnen door middel van het maken van prestatieafspraken met woningcorporaties en vastgoedbeleggers heel goed invloed uitoefenen op duurzame woningbouw en duurzame investeringen.

MINDER VERSPILLING

Provincies en waterschappen kunnen bevorderen dat de landbouw veel meer gaat sturen op de mineralenkringloop op het bedrijf. Veel milieubelasting naar lucht, bodem en water is te voorkomen door een betere benutting van bedrijfseigen mineralen in mest en ruwvoer in combinatie met een beperkte en zorgvuldige inzet van (kostbaar) kunstmest en krachtvoer.

Berghuis vult vanuit zijn praktijk als agrarisch ondernemer aan: "Wat betreft de landbouw, natuurlijk zijn daar zaken als het goed omgaan met grond, water en bodem essentieel. Verspilling zullen we altijd tegengaan, maar een plant groeit wel bij de gratie van een rijk mineralenaanbod. Je kunt niet een uitgemeten voeraanbod geven of plannen dat er geen buien groter dan 10 mm komen en dan ook nog op een vooraf bepaalde tijd en plaats. Verspilling is jammer maar we kunnen het niet altijd voorkomen. Accepteer dat als gevolg van de zonde ook in de natuur niet alles met een schaarje te knippen is."

Bij de rol van de gemeentelijke overheid plaatst hij wel een kanttekening. "Je kunt vooral goed streven naar duurzame uitwerking in je beleid voor zover je dat integreert. Dat is besparen op overbodige re-

gelgeving en daarmee op dito controles, besparen op overbodige diensten en verspilling tegengaan. Ga niet zelf als gemeentelijke overheid overijverig gemeenschapsgeld uitgeven aan prestigeprojecten, zoals het plaatsen van zonnepanelen op het gemeentehuis."

KLEINTJE KLIMAAT

De gemeente Deventer kent de subsidieregulering Kleintje Klimaat voor innovatieve acties. Informatieverstrekking en bewustwording kan mensen net dat duwtje in de rug geven om actief een bijdrage te leveren aan een duurzaam leefklimaat. De Stichting Lokale Agenda Uden biedt op haar website een duurzaamheidskalender aan. "Of Uden over 50 jaar een welvarende duurzame gemeente is, kunnen we nu niet zeggen. Wel is zeker, dat er nu actie moet worden ondernomen, willen we dat in 2050 bereiken. Stichting Lokale Agenda 21 Uden wil samen met u goede plannen bedenken en uitvoeren zodat een Duurzaam Uden elke keer een stapje dichterbij komt en in de loop van onze 21e eeuw werkelijkheid wordt."

MAAK ÉÉN LOKAAL PLATFORM!

Fokko Tilma handelt vanuit het motto: Denk mondiaal – Handel lokaal. Tot 2000 was hij eigenaar van een Milieuboerenbedrijf. Momenteel is hij bestuurslid van de Leusdense milieuorganisatie, mederoprichter van de Kringloopstichting en commentator van het gemeentelijk milieubeleid.

"Naast de verplichte watertoets bij ruimtelijke plannen pleit ik voor een brede klimaattoets met een stimulans, bestemd voor de koplopers in duurzame investeringen. Bijvoorbeeld door hemelwaterberging in een houten ton of ondergrondse tank of voor het ontsteden van bestraat oppervlak. Een recent RIVM-rapport kent de suggestie om de ontstening en het realiseren van gevel- en daktuinen in samenwerking met de hoveniersbranche uit te voeren. Aardig voorbeeld is het waterplan van Tiel-Oost, dat praktische adviezen geeft over wadi's en waterpleinen."

‘VERSPILLING IS JAMMER MAAR WE KUNNEN HET NIET ALTIJD VOORKOMEN. ACCEPTEER DAT ALS GEVOLG VAN DE ZONDE OOK IN DE NATUUR NIET ALLES MET EEN SCHAARTJE TE KNIPPEN IS’

We kunnen op dit terrein wat leren van onze zuiderburen: vooral in Vlaanderen vormen klimaatcampagnes zoals de CO2-tool, ecologische voetafdruk en preventie van organisch afval middels kringlooptuinen een onderdeel van de gemeentelijke strategie. De hemelwatersubsidie is verplicht in Vlaanderen en inmiddels ook in ons land nagevolgd in een aantal gemeenten en in Midden-Limburg.

Het advies van Tilma: bundel alle duurzaamheidsinitiatieven tot één lokaal platform: van Natuur- en Milieueducatie tot Fietzersbond tot kringloopcentrum. Er zijn al enige voorbeelden te noemen zoals Duurzaam Dorp Diemen en Duurzaam Heerenveen.

Gezien de gemeentelijke zorgplicht van doelmatig en duurzaam huishoudelijk afvalbeheer heeft de reinigingsdienst een scala aan mogelijkheden tot innovatieve eco-efficiëntie en CO2-reductie. Door maximaal in te zetten op preventie en HERgebruik van afVAL (Herval) ontvangt de Kringloopeconomie de verdere impulsen. De herbruikbare afvalstromen verdienen een hoog serviceniveau en het huishoudelijk restafval kan collectief ingezamenld worden middels ondergrondse containers voorzien van tariefdifferentiatie. Dan wordt het van ‘afval naar herval’, omgekeerd denken en inzamelen. In de regio Zwolle zet inzamelaar ROVA al de eerste stappen.

ZONNEKRACHT

Kees van Dorth, ondernemer uit Wierden heeft op het dak van zijn bedrijfspand een zonnestroom installatie laten plaatsen.

En hij heeft als steunfractielid met een aantal ChristenUnie raadsleden uit Twente een ‘Leidraad hernieuwbare energie’ geschreven. De leidraad maakt een vertaalslag van het eerder genoemde boek ‘Duurzaamheid’ van het WI naar de praktijk. “Wij hebben de verantwoordelijkheid op ons genomen een norm te halen en we mogen de generaties na ons niet opzadelen met een gebrek aan grondstoffen en energiebronnen. Minderen is het eerste vereiste, hernieuwbare bronnen de tweede.”

Hernieuwbare energie is zodanig opgewekt dat het milieu niet zwaarder wordt belast dan bij niet gebruik. De zon is de belangrijkste energiebron die we kennen op aarde. Ook de luchtbeweging, golfbeweging, waterkracht en de omzetting van CO2 in brandstof door fotosynthese in planten worden

door de zon gevoed. Om altijd voldoende energie voorradig te hebben en energie te kunnen transporteren is opslag noodzakelijk. Bij veel manieren van energieopwekking is deze opslag problematisch. Vandaar dat in het kader van hernieuwbare energie ook moet worden meegewogen in welke vorm de energie beschikbaar en transporteerbaar is.

LED

De ChristenUnie fracties in Twente wilden alle input die er is op duurzaamheidsgebied een vertaalslag geven naar de gemeentepraktijk. Dit mondde onder andere uit in een motie over LED verlichting, met het verzoek een onderzoek te starten naar de mogelijkheid van gebruik van LED verlichting in combinatie met bewegingssensoren voor toepassing in de openbare verlichting.

Ook een motie om een werkgroep te starten voor het uitwerken van electriciteitsopwekking, die wellicht kan uitmonden in een eigen energiebedrijfje, werd aangenomen in Wierden.

SLOT

Slechts een greep uit de vele initiatieven die er zijn, maar toch! In Nederland is duurzaamheid een begrip geworden, dat veel mooie uitkomsten heeft laten zien. Laten we als ChristenUnie aan de slag gaan met elkaars kennis en ervaring om zo samen goed om te gaan met de schepping van God. ■

RELEVANTE LINKS

<http://www.kerkenmilieu.nl/km/0901KerkenEnergie.pdf>
<http://wierden.christenunie.nl/home>
<http://www.oostpoort.net/node/1205>
<http://www.afas.nl/bedrijfspagina/mvo>
<http://www.duurzaamthuis.nl/>
<http://www.afvalwijzer.nl/web/show>
<http://www.hier.nu/klimaatneutraal/energiebesparing>
<http://www.cradletocradle.nl/>
<http://www.deventer.nl/kleintjeklimaat>
<http://www.la21-uden.nl/>
<http://www.tiel.nl/default.asp?A1PID=2035PTMC&A1SID=31121033201140>
<http://www.duurzaamthuis.nl/financieel/subsidies/subsidie-regenwater>
<http://www.cmbc.nl/nieuws.php?ID=68>
<http://www.zeenergie.nl/>

Blijf de

DOOR GEERT JAN SPIJKER

Addy Plieger heeft een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Een beheers- te, maar duidelijke gedrevenheid om zich in te zetten voor sociaal zwakkeren. Als eenvrouwsfractie is ze sinds 2006 actief in de Arnhemse raad en weet ze zich goed te onderscheiden - tot tweemaal toe werd ze uitgeroepen tot beste raadslid van Arnhem. "Soms ben ik te lief, teveel op harmonie gericht."

Hoe ben je bij de ChristenUnie terechtgekomen?

Toen ik werkte bij de *Arnhemse Courant* begon ik me te interesseren voor lokale onderwerpen. Vlakbij mij woonde Piet van Dijk, toen raadslid, en die betrok me erbij. Bij de verkiezingen van 2002 heb ik meegedaan met de campagne en werd ik commissielid. Het was een enthousiaste club mensen die veel respect genoot vanwege de betrouwbaarheid en degelijkheid. Onder het motto: kleine riemen, hard vooruit. Toen ik zelf raadslid werd was dat spannend: kon ik die goede reputatie hooghouden? Je moet dat etiket blijven verdienen!

Landelijke bezuinigingen werken lokaal door. Hoe ga jij daar, met je sociale hart, mee om?

Wij zijn ervoor dat bepaalde bezuinigingen lokaal meer worden gedempt. Het college is dat echter niet van plan. Pijnlijk, maar wel verklaarbaar. Arnhem kent een ongemakkelijke coalitie van onder meer SP en VVD. De SP is erg krampachtig in het vasthouden aan haar bestuursverantwoordelijkheid. Waar de partij in de vorige periode regelmatig moord en brand schreeuwde met betrekking tot onrecht en armoede, werkt ze nu noodgedwongen mee aan Haags bezuinigingsbeleid.

Kun je daar voorbeelden van geven? Wat moet er worden 'gedempt'?

Het college wil dat 50% op alle verslavingsopvang wordt gekort door inzet op preventie en uitstroom. In theorie klinkt dat super. Het sluit aan bij onze insteek: we geven niemand op. Maar in praktijk is het zo niet haalbaar. Het is echt een stappenplan dat achter een ambtenarenbureau is bedacht. Je moet reëel zijn: zelfstandig wonen kost veel geld en begeleiding. Gelukkig zijn ook kerken en particulieren actief op dit terrein.

Er wordt steeds meer van vrijwilligers verwacht door de overheid. Terecht?

De overheid geeft een dubbel signaal af. Enerzijds is het heel goed dat mensen minder leunen tegen de overheid, anderzijds wordt er veel geëist van groepen die al actief zijn. Iedereen moet zowel meer werken als meer zorgen. Dat kan niet. Bovendien wordt vrijwilligerswerk steeds meer een opstapje naar betaald werk.

Het gevaar is dat alles - iedere boodschap voor je bureaus, elke oppasbeurt - in geld uitgedrukt gaat worden. Je bant zo het onbaatzuchtige uit de maatschappij. Alles wordt vertaald in 'stapjes op de participatieladder'. Onderaan de ladder staan de inactieven en bovenaan de mensen die betaald werk doen. Alsof allerlei onbetaalde zorg minder belangrijk is! Het zegt veel over onze samenleving en wat we waarderen.

Wat bereik je als eenvrouwsfractie?

Door goede voorbereiding kun je veel bereiken. Dikwijls halen onze amendementen het. Dat vereist wel goed meedoen aan het politieke spel, iets dat ik echt heb moeten leren. Verder heb ik een bemiddelende rol in de raad. Dat past bij me, want ik ben erg van het harmoniemodel. Tegelijk moet ik oppassen dat ik niet te lief word. Ons profiel moet ook bewaakt worden en dat vereist soms scherpe keuzes maken tegen de stroom in.

gezichten

achter beleidskeuzes zoeken! ’

Hoe doe je dat? Waar zet je je voor in?

Een centrale tekst voor mij is *Romeinen 12*, en dan vooral: Overwin het kwade door het goede! Dan denk ik allereerst aan opkomen voor de zwakken. Maar ook aan eerlijkheid, zeker op financieel vlak - ik ben altijd het meest kritisch ten aanzien van begrotingen in de raad. Ook dat is gerechtigheid. Gerechtigheid is meer dan sociaal, het betekent ook evenwicht, balans. De waarde van mensen is niet in economische termen uit te drukken. We zijn allen schepselen van God. Als je de wereld door de bril ziet van de bijbel, van Gods liefde, dan relativiseer je bepaalde zaken en benadruk je andere zaken. Het helpt prioriteiten te stellen.

Kun je daar een voorbeeld van geven?

Het op de kaart zetten van de stad wordt minder belangrijk, maar de inzet voor vrouwen uit de tippelzone juist belangrijker. Dat laatste is voor ons echt een aangelegen punt. We hebben gewerkt aan een uitstapprogramma op maat, waarbij de vrouwen een computercursus kregen. Voor de meesten was het de eerste keer in hun leven dat ze een diploma ontvingen! Dat was zo'n hoopvol moment voor hen. Ze kregen het besef: ik kan meer! Ik wil altijd de gezichten blijven zien achter de beleidskeuzes.

Hoeveel ruimte is er voor geloof in de Arnhemse politiek?

Onlangs had ik een scherp debat met de burgemeester over blowvrije zones. Inhoudelijk had ze niet echt een weerwoord. Maar op een bepaald moment zei ze: "U wilt uw morele oordeel verwerken in de APV." Liberalen denken dat zij neutraal bezig zijn, maar iedereen handelt en spreekt vanuit een overtuiging. Waardenvrije politiek bestaat niet, alleen liberalen verhullen dat helaas. Dat bleek toen we een debat hadden over het gedogen van een homosaua waarin ik de nadruk legde op huwelijksrouw. Alle raadsleden zaten muisstil te luisteren. Ze stemden vervolgens voor die sauna, maar

na afloop zei menigeen: 'Eigenlijk was ik het wel met je eens.' ■

Verhoudingen in de gemeenteraad van Arnhem (beknopt): PvdA **7**, VVD **6**, GroenLinks **5**, SP **7**, D66 **4**, ChristenUnie **1**. De coalitie bestaat uit: SP, VVD, GroenLinks en D66.

Verboden voor struisvogels

DOOR RIEKE ELSENBROEK

Robert de Graaff en Martine Vonk zijn de ontwerpers en docenten van de nieuwe cursus Duurzaamheid van het ChristenUnie Opleidingscentrum. Ik had een vraaggesprek met Robert in zijn kantoor dat binnenkort verbouwd wordt: het moet duurzamer.

Je bent als docent voor deze cursus benaderd omdat je lid bent van de Thematische Partijcommissie Duurzaamheid. Waarom loop jij warm voor duurzaamheid?

"In mijn tienertijd heb ik een scriptie over milieuproblematiek geschreven. Dat was in een tijd waarin er nog weinig milieubesef was. Ik zag de impact van het zorgeloos leven en ondernemen in de sloot: fabrieken loosden hun rotzooi nog rechtstreeks in het oppervlaktewater. Dat riep verontwaardiging bij mij op."

Waar maak jij je echt kwaad over als het gaat om dit onderwerp?

"Onder duurzaamheid valt ook een bewustzijn van de invloed van je handelen. Het maakt me boos als mensen willens en wetens bronnen uitputten en profiteren van anderen. Zorgeloosheid leidt tot rampen die allereerst de zwakkere economieën treffen."

Even naar de cursus. Ik denk niet dat ik die wil volgen want ik ga meestal met de auto en ik heb geen zin om daar een schuldgevoel over aangepraat te krijgen. Of gaat het daar niet over?

"Zo zwart wit ligt dat voor mij niet, hoor. Ik wil je wel een wedervraag stellen. Kun jij voor jezelf verantwoordwoorden dat je je kop in het zand steekt? Als je dat kunt, moet je niet komen."

Stel: ik ben raadslid. Wat gaat deze cursus mij brengen?

"De cursus gaat je antwoorden geven op enkele vragen die je zelf stelt. De cursus biedt je een netwerk dat je helpt te zoeken naar antwoorden op meer gecompliceerde vragen en kleurt het begrip duurzaamheid in. Verder ontwikkel je een bepaalde sensitiviteit door de praktijkvoorbeelden. Naar analogie hiervan kun je moties of initiatiefvoorstellen opstellen en indienen."

Wat was voor jou een belangrijke ontdekking sinds je je meer met dit thema ging bezighouden?

"Ik werkte mee aan een onderzoek waarbij gekeken werd of het gezinnen lukte om hun energiegebruik met 40% te reduceren, terwijl ze 20% extra inkomen kregen. Het bleek dat dit goed lukte, behalve als het ging om mobiliteit. De vraag die je vervolgens stelt is: wat maakt mobiliteit nodig? Dat leidde voor mij tot een leerpunt: heel veel van je handelen wordt bepaald door je omgeving. Dus moet je je afvragen: wat kan ik in mijn situatie doen aan verantwoord leven? Wat kunnen we als wijk, stad, provincie of land aan duurzaamheid doen? Als je je verantwoordelijkheid wilt nemen in navolging van Christus, merk je dat het 'ik' ruimer wordt. Je durft je eigen comfortzone groter te maken zodat je ruimte maakt voor andere mensen. Je gaat verantwoordelijkheden nemen die goed zijn voor anderen." ■

Dr. ir. Robert de Graaff is natuurkundige en partner bij een organisatieadviesbureau dat vooral adviseert op het gebied van de fysieke leefomgeving. Daarnaast is hij burgerraadslid voor de ChristenUnie in Amstelveen en voorzitter van de TPC Duurzaamheid.

De cursus wordt aangeboden op twee plaatsen:

- Veenendaal: 25 januari en 8 februari 2012
- Delft: 7 en 21 maart 2012

Meer informatie vindt u op:

www.opleiding.christenunie.nl/duurzaamheid

Column

Media en parlement worden bedankt!

DOOR HERMAN SIETSMA, HOOFDREDACTEUR DENKWIJZER

Een parlementair dieptepunt, iets anders kan het theater rond Mauro niet genoemd worden. Opeens was daar in de tijd van Eurozone en crisis, van wetten en jargon de menselijke factor: een lieve jongen die ongelukkig dreigt te worden, hetgeen door overheidsbeleid zou kunnen worden voorkomen. Politiek en media – in omgekeerde volgorde, want de media lijken zin en doel van politiek te zijn geworden – stortten zich op hem. Het werd een groteske wedstrijd in barmhartigheid, een woord dat in de seculiere wereld zelden wordt gebruikt maar door Witteman warempel aan SGP-er van der Staay werd voorgehouden.

MEDIACRATIE EN MAURO

Die gaf geen krimp en attendeerde er op dat een regering behoort te regeren en dat het parlement controleert. En zo is het. Het kost weinig moeite gedupeerden van asielbeleid of van overheidsbeleid in algemene zin te vinden en daarover kunnen pers en parlementariërs gemakkelijk hysterie laten ontstaan. Dat is niet goed voor regering en Kamer, want hun verantwoordelijkheden worden hierdoor onduidelijk en regeren en controleren worden lastig zo niet onmogelijk. Het is ook niet goed voor deze gedupeerden, want dat ze er door dit soort debatten beter van worden is niet waarschijnlijk (hetgeen in de casus-Mauro bewezen wordt). Het is niet vooral niet goed voor de minder in het oog springende gedupeerden waarover geen hysterie ontstaat, want zij zijn vooral de verliezers; van rechtsgelijkheid is geen sprake. De rechtsstaat wordt ingewisseld voor de mediocratie.

SUMMUM JUST, SUMMA INJURIA EST

Wat had de Kamer moeten doen? De druk van de media en de verleiding op de stoel van de minister plaats te nemen weerstaan; dit ondanks de uitlatingen van de minister die als uitnodiging voor parlementaire betrokkenheid konden worden uitgelegd. En verder: de minister kaders meegeven waarbinnen hij hoort te handelen en hem controleren op de uitvoering daarvan. Die controle kan natuurlijk ook gaan over individuele gevallen, want die representeren het algemene beleid. Maar een Kamer die vooraf de Minister wil bevelen hoe te handelen in individuele gevallen is haar positie als controleur onwaardig. En hetzelfde geldt voor een minister die aan zo'n uitspraak gevolg zou geven.

De wedstrijd in barmhartigheid eindigde voorspelbaar in mineur en die toonsoort zou elke denkbare uitkomst van het debat hebben opgeleverd, ook als het de Kamer met algemene stemmen had behaagd Mauro toestemming te geven tot definitief verblijf. *Summum jus, summa injuria est*: het grootste recht kan verkeren in het grootste onrecht, zo wisten de Romeinen al en dat gevoel moeten vele asielzoekers aan dit spektakel hebben overgehouden.

Media en parlement worden bedankt.

'ALS GEVOLG VAN DE REVOLUTIE VAN DE JAREN '60 HEBBEN WE GEEN GEDEELDE TAAL MEER OM OVER ONZE MORAAAL TE SPREKEN. DAT VACUÛM IS VRIJWEL GEHEEL OPGEVULD DOOR NIEUWE MANAGEMENTTECHNIEKEN, DIE ZICH GEHEEL RICHTEN OP HET KWANTITATIEF AFREKENEN EN MONITOREN VAN ELKAAR. CIJFERS BEGRIJPT IEDEREEN, ZO IS DE GEDACHTE.'

Govert Buijs, p. 33

